MASTER
NEGATIVE
NO. 92-80846-9

MICROFILMED 1993

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES/NEW YORK

as part of the
"Foundations of Western Civilization Preservation Project"

Funded by the
NATIONAL ENDOWMENT FOR THE HUMANITIES

Reproductions may not be made without permission from
Columbia University Library

COPYRIGHT STATEMENT

The copyright law of the United States - Title 17, United States Code - concerns the making of photocopies or other reproductions of copyrighted material.

Under certain conditions specified in the law, libraries and archives are authorized to furnish a photocopy or other reproduction. One of these specified conditions is that the photocopy or other reproduction is not to be "used for any purpose other than private study, scholarship, or research." If a user makes a request for, or later uses, a photocopy or reproduction for purposes in excess of "fair use," that user may be liable for copyright infringement.

This institution reserves the right to refuse to accept a copy order if, in its judgement, fulfillment of the order would involve violation of the copyright law.

AUTHOR:

SZYMANSKI, THEODOR

TITLE:

SACRIFICIA CRAECORUM IN BELLIS MILITARIA

PLACE:

MARPURGI CATTORUM

DATE:

1908

Master Negative #

92-80846-9

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES
PRESERVATION DEPARTMENT

BIBLIOGRAPHIC MICROFORM TARGET

Original Material as Filmed - Existing Bibliographic Record

Dissertation
885
Z8 v.1 Szymanski, Theodor 1884-
Sacrificia Graecorum in bellis militaria
Marburg 1908

Restrictions on Use:

TECHNICAL MICROFORM DATA

FILM SIZE: 35 mm REDUCTION RATIO: 1/4
IMAGE PLACEMENT: IA (IIA) IB IIB
DATE FILMED: 9-1-92 INITIALS WB
FILMED BY: RESEARCH PUBLICATIONS, INC WOODBRIDGE, CT

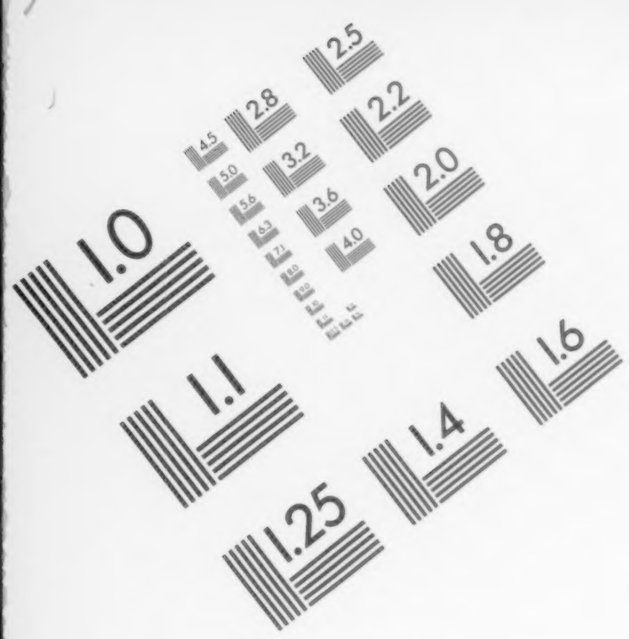
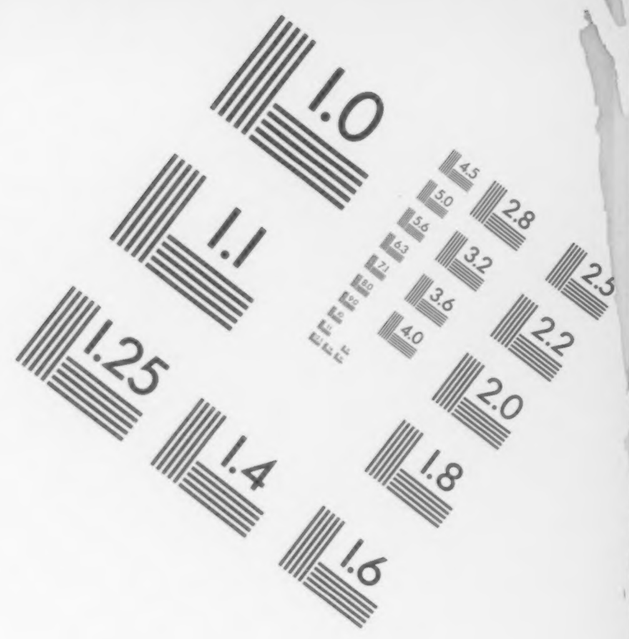

AIIM

Association for Information and Image Management
1100 Wayne Avenue, Suite 1100
Silver Spring, Maryland 20910
301/587-8202

Centimeter

Inches

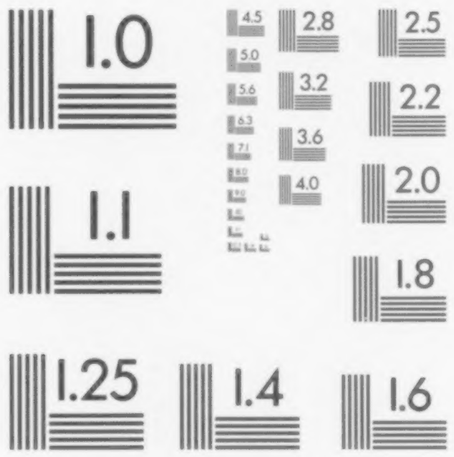

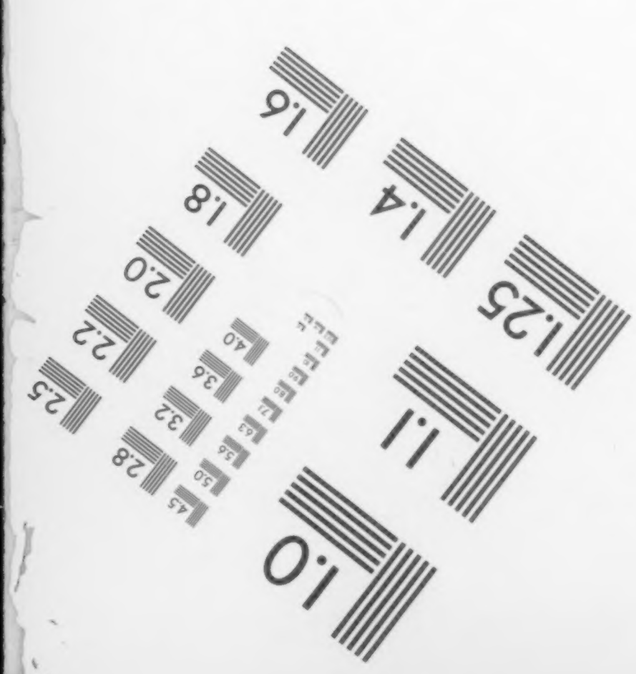
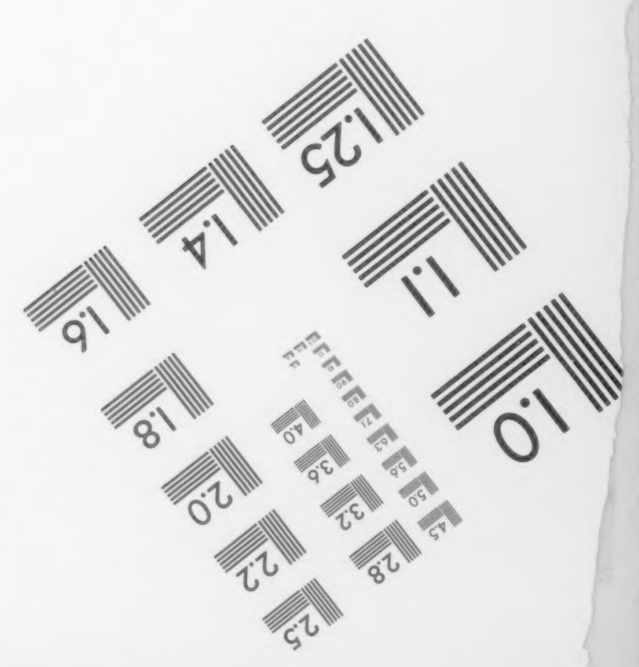

MANUFACTURED TO AIIM STANDARDS
BY APPLIED IMAGE, INC.

Sacrifica
no. 9
885
281

SACRIFICIA GRAECORVM
IN BELLIS MILITARIA

DISSERTATIO INAVGVRALIS

QVAM AVCTORITATE ET CONSENSV AMPLISSIMI PHILOSOPHORVM IN ACADEMIA PHILIPPINA MARPVRGENSI ORDINIS AD SVMMOS IN PHILOSOPHIA HONORES RITE CAPESSENDOS

SCRIPSIT

1884-

THEODORVS SZYMANSKI
FVLDENSIS (BORVSSVS)

MARPVRGI CATTORVM
TYPIS ACADEMICIS IOH. AVG. KOCH
MCMVIII

Dissertatio inauguralis referente Ernesto Maassio P. P. O. ab amplissimo philosophorum ordine die XIII. mensis Februarii a. MCMVIII adprobata.

Parentibus optimis.

De Graecorum sacrificiis in bello perpetratis quamquam nonnulla a viris doctis, inter quos eminet P. Stengelius [1]), egregie sunt investigata, quibus occasionibus quoque modo Graeci bellum gerentes sacrificarent nemo adhuc, quantum scio, accuratius perscrutatus est. Quam ob rem veterum auctorum locos ad sacra Graecorum in bello patrata pertinentes et colligere et interpretari et quae cuiusque generis fuerint Graecorum sacrificia militaria illustrare mihi visum est. Quem in finem omnes qui manant fontes exhaurire maximi laboris et multorum annorum spatii esset. Attamen iis libris poematibusque quorum titulos infra afferam perlectis initium operis propositi capere mihi licere existimabam. Gravissimos enim et luculentissimos auctorum veterum locos ad hanc rem spectantes me invenisse reor.

Dissertatio constat quattuor ex capitibus et appendice. Primum agitur de sacrificiis, quae in patria ante exercitus ad bellum profectionem patrabantur. Alterum caput complectitur sacrificia itineraria, i. e. sacra tum perpetrata, cum exercitus in itinere erat. Omnes sacrificandi occasiones, quae exercitui eunti se offerre poterant, hac opusculi parte tractantur. Tertium caput continet sacra vel ante pugnam vel ante urbem oppugnandam acta. Quarto capite illustrantur sacrificia, quae Graeci post victoriam partam peragere solebant.

---

1) cf. P. Stengel: Die griech. Kultusaltertümer. München 1898 (Müllers Handbuch V 3), pp. 57 sqq., 115 sqq., Herm. XXI pp. 307 sqq., XXV pp. 321 sqq., XXXI pp. 478 sqq., XXXIV pp. 642 sq. Jahrb. f. klass. Phil. 1883, pp. 361 sqq.

In singulis his partibus, quatenus res tulit, sacra discrevi secundum sacrificandi causas et consilia. Sunt sacrificia, quae eum in finem patrabantur, ut ex signis in hostiis observatis utrum aliquid prospere eveniret necne appareret. Quae Graeci *χρηστήρια*, i. e. consultoria [1]), appellabant:

Aeschyl. Sept. vv. 230 sq.:

ἀνδρῶν τάδ' ἐστὶ, σφάγια καὶ χρηστήρια
θεοῖσιν ἕρδειν πολεμίων πειρωμένους.

Suppl. vv. 450 sq.:

δεῖ κάρτα θύειν καὶ πεσεῖν χρηστήρια
θεοῖσι πολλοῖς πολλὰ, πημονῆς ἄκη.

Sic intelligenda sunt sacra illa *ἱερὰ* nominata, de quibus infra erit sermo. Sacrificiis edulibus haec sunt adnumeranda (accuratiora vid. infra III 2). Alia piacula sunt, *σφάγια* [2]) dico. Quamquam ex iis quoque plerumque divinabatur, tamen proprie *σφάγια* piacularia sunt sacra, non consultoria. Quod Aeschylus indicat *σφάγια* et *χρηστήρια* discernens his verbis: *ἀνδρῶν τάδ' ἐστὶ, σφάγια καὶ χρηστήρια θεοῖσιν ἕρδειν* (Sept. v. 230). De *σφαγίων* origine et de *σφαγίων* et *ἱερῶν* discrimine pluribus infra III 2.

Denique sacrificari poterat propterea, ut diis aliisque numinibus veneratio et honor praestaretur vel gratia referretur.

Rationem sacrificandi aliasque res sacrificales in appendice disceptavi. Quo modo effeci, ut sacrificiorum militarium catalogus non interrumperetur neque ea, quae continuo enarrari attineret, dirimerentur. In primo autem capite absolvi quas Lacedaemonii observabant in sacrificando caerimonias. Quod ut facerem, duabus potissimum de causis commotus sum. Primum quidem plurima eorum, quae de caerimoniis illis veteres tradunt, Lacedaemoniorum videntur fuisse propria, ut optime

1) cf. Macrob. Saturn. III 5, 1: „hostiarum genera esse duo, unum, ex quo voluntas dei per exta disquiritur, alterum, in quo sola anima deo sacratur“ (secundum Trebatii librum I. de Religionibus).

2) De *σφαγίων* vocis significatione cf. Stengel, Herm. XXV pp. 323, 324.

haec ibi proferri possent, ubi agitur de sacrificiis Lacedaemoniis peculiaribus. Tum autem sic quasi in limine opusculi qua ratione bellicosissima Graecorum gens sacrificia militaria patrare soleret imaginem depinxi.

Exempla atque testimonia allata maxima ex parte ad quintum et quartum a. Chr. n. saeculum spectant. De hac igitur aetate imprimis ea valent, quae infra explanavi. Sed cum omnes res religiosae admodum sibi soleant constare, etiam temporibus et prioribus et serioribus viguisse ea, quae de duobus illis saeculis pro certo affirmantur, credere licet. — Excerpsi:

Homeri carmina,
Aeschyli Sophoclis Euripidis Aristophanis poemata et fragmenta,
Herodoti Thucydidis Xenophontis Polybii Diodori Pausaniae Polyaeni libros historicos,
Aristotelis Atheniensium Rempublicam,
Plutarchi Vitas, Arriani Expeditionem Alexandri.

Quos praeterea adhibui libros et veteres et recentiores suo loco adnotavi.

I.

Sacrificia ante exercitus exitum patrata.

1a.

Incipiam a sacris apud Lacedaemonios usitatis, de quibus diserta testimonia a veteribus exhibentur. Proficiscor a Xenophontis

De Rep. Laced. XIII 2, 3: *ἐπαναλήψομαι δὲ ὡς ἐξορμᾶται σὺν στρατιᾷ ὁ βασιλεύς. θύει μὲν γὰρ πρῶτον οἴκοι ὢν Διὶ Ἀγήτορι καὶ τοῖς σὺν αὐτῷ. ἢν δὲ ἐνταῦθα καλλιερήσῃ, λαβὼν ὁ πυρφόρος πῦρ ἀπὸ τοῦ βωμοῦ προηγεῖται ἐπὶ τὰ ὅρια τῆς χώρας, ὁ δὲ βασιλεὺς ἐκεῖ αὖ θύεται Διὶ καὶ Ἀθηνᾷ. ὅταν δὲ ἀμφοῖν τούτοιν τοῖν θεοῖν καλλιερηθῇ, τότε διαβαίνει τὰ ὅρια τῆς χώρας.*

Cognoscitur ex hoc loco morem fuisse Lacedaemoniorum, ut bis sacrificaretur, priusquam exercitus fines patriae transiret, primum quidem in urbe ipsa, tum in finibus terrae *(διαβατήρια)*. Lacedaemoniorum illius duplicis sacrificii usus nonnullis Xenophontis exemplis demonstratur. Quod Hist. Gr. III 4, 3 scribit Agesilaum regem cum exercitu ad bellum Persarum profecturum cum alia tum *διαβατήρια* sacra ante exitum egisse, alia illa sacrificia domi facta esse concludo: *ἐπαγγειλαμένου δὲ τοῦ Ἀγησιλάου τὴν στρατείαν, διδόασί τε οἱ Λακεδαιμόνιοι ὅσαπερ ᾔτησε καὶ ἐξαμήνου σῖτον. ἐπεὶ δὲ θυσάμενος ὅσα ἔδει καὶ τἆλλα καὶ τὰ διαβατήρια ἐξῆλθε, ταῖς μὲν πόλεσι διαπέμψας ἀγγέλους προεῖπεν ὅσους τε δέοι ἑκαστα-χόθεν πέμπεσθαι καὶ ὅπου παρεῖναι* etc. —

Etiam Hist. Gr. V 1,33, ubi mentio fit Agesilai ante bellum Thebanorum sacrificantis, si quis diligenter ad verborum contextum animum intendet, duo illa sacrificia distinguet:

ὁ δ' Ἀγησίλαος διὰ τὴν πρὸς Θηβαίους ἔχθραν οὐκ ἔμελλεν, ἀλλὰ πείσας τοὺς ἐφόρους εὐθὺς ἐθύετο (scilicet in urbe). *ἐπειδὴ δὲ ἐγένετο τὰ διαβατήρια, ἀφικόμενος εἰς τὴν Τεγέαν διέπεμπε τῶν μὲν ἱππέων κατὰ τοὺς περιοίκους ἐπισπεύσοντας, διέπεμπε δὲ καὶ ξεναγοὺς εἰς τὰς πόλεις.* —

Plerumque autem Xenophon narrans sacrificia ante exitum Lacedaemoniorum acta fausta fuisse, *διαβατήρια* tantummodo commemorat. Quod ad illustrandum exempla adscribo, quae pertinent ad Lacedaemoniorum profectionem in Thebanos (Hist. Gr. III 5, 7; V 4, 37; V 4,47; VI 4,19), in Argivos (Hist. Gr. IV 7, 2), in Arcades (Hist. Gr. VI 5, 12), in Phliasios (Hist. Gr. V 3, 14) factam:

H. Gr. III 5, 7: *ὁ δὲ Παυσανίας, ἐπεὶ τὰ διαβατήρια ἐγένετο αὐτῷ, καθεζόμενος ἐν Τεγέᾳ τούς τε ξεναγοὺς διέπεμπε καὶ τοὺς ἐκ τῶν περιοικίδων στρατιώτας περιέμενεν.* —

IV 7, 2: *ὁ δὲ Ἀγησίπολις, ἐπεὶ ἔγνω ὅτι εἴη αὐτῷ ἡγητέον τῆς φρουρᾶς καὶ τὰ διαβατήρια θυομένῳ ἐγένετο, ἐλθὼν εἰς Ὀλυμπίαν καὶ χρησηριαζόμενος ἐπηρώτα τὸν θεόν* etc. —

V 3, 14: *ὡς δὲ τῶν διαβατηρίων γενομένων οὐκ ἔμελλεν* (Archidamus), *ἀλλ' ἐπορεύετο, πολλαὶ πρεσβεῖαι ἀπήντων καὶ χρήματα ἐδίδοσαν, ὥστε μὴ ἐμβάλλειν.* —

V 4, 37: *ἐπεὶ δὲ τὰ διαβατήρια ἐγένετο, πέμψας* (Agesilaus), *πρὶν ἐν Τεγέᾳ αὐτὸς εἶναι, πρὸς τὸν ἄρχοντα τῶν παρὰ τοῖς Κλητορίοις ξένων, καὶ μισθὸν δοὺς μηνὸς ἐκέλευε προκαταλαβεῖν αὐτοὺς τὸν Κιθαιρῶνα.* —

V 4, 47: *ὁ* (Agesilaus) *δ' ὑπὲρ τῆς ἐμβολῆς ταὐτὰ γιγνώσκων, πρὶν καὶ τὰ διαβατήρια θύεσθαι, πέμψας πρὸς τὸν ἐν Θεσπιαῖς πολέμαρχον ἐκέλευε προκαταλαβεῖν τὸ ὑπὲρ τῆς κατὰ τὸν Κιθαιρῶνα ὁδοῦ ἄκρον καὶ φυλάττειν, ἕως ἂν αὐτὸς ἔλθῃ.* —

VI 4, 19: *καὶ ὁ μὲν δὴ Ἀρχίδαμος ἐθύετο ἐπὶ τῇ διαβάσει* (ex contextu elucet hoc sacrificium idem fuisse quod alibi semper *διαβατήριον* vocatur). —

VI 5, 12: *ὁ δὲ Ἀγησίλαος, ἐπεὶ ἐγένετο αὐτῷ τὰ διαβατήρια, εὐθὺς ἐχώρει ἐπὶ τὴν Ἀρκαδίαν.* —

Cur Xenophon his locis *διαβατηρίων* mentionem facere satis habuerit perfacile est intellectu. De Rep. Laced. XIII 3 (cf. supra p. 8) diserte dicitur *διαβατήρια* non prius patrata esse quam sacra in urbe facta prospero fuissent eventu. Ex quo consequitur semper iam domi sacrificatum esse, quotienscumque *διαβατήρια* acta esse traditur. *Διαβατηρίοις* sacra illa domestica quasi repetebantur in finibus patriae. Eorum in eventu positum erat, utrum exercitus contra hostes proficisci pergeret an domum reverteretur. Nam ante *διαβατήρια* rite perpetrata nihil contra hostes suscipiebatur, cuius rei testis est Xenophon, Hist. Gr. V 4, 47 narrans Agesilaum per nuntios polemarchum Thespiensem Cithaeronem praeoccupare iussisse *πρὶν καὶ τὰ διαβατήρια θύεσθαι* (cf. supra p. 9). Ex quibus verbis coniectare licet Agesilaum illud facientem contra morem atque religionem egisse. Sic id quoque explicatur, quod perioeci sociique cum Spartiatarum exercitu plerumque non prius se coniungebant ad bellum gerendum quam fines patriae essent transiti, i. e. *διαβατήρια* fauste cecidissent[1]) (cf. Hist. Gr. III 4, 3; III 5, 7; V 1, 33; supra p. 9). Cum *διαβατήρια* infausto essent eventu, totam expeditionem irritam fuisse Thucydidis paucis exemplis illustratur. Prodit Thucydides Lacedaemonios in Argivos exeuntes sacris *διαβατηρίοις* non litatis identidem ut infectis rebus domum redirent commotos esse:[2])

V 54: *ἐξεστράτευσαν δὲ καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους πανδημεὶ ἐς Λεῦκτρα τῆς ἑαυτῶν μεθορίας πρὸς τὸ Λύκαιον, Ἄγιδος τοῦ Ἀρχιδάμου βασιλέως ἡγουμένου. ᾔδει δὲ οὐδεὶς ὅποι στρατεύουσιν, οὐδὲ αἱ πόλεις ἐξ ὧν ἐπέμ-*

1) cf. K. Fr. Hermann: Lehrbuch der griech. Antiquitäten, 1889, II 2 p. 72: „Nach den *διαβατήρια* an der Landesgrenze wurde das Heer formiert."

2) H. C. Steinius si hos Thucydidis locos legisset, in opella quae inscribitur „Das Kriegswesen der Spartaner", Progr. Konitz 1863, p. 25 contendere non potuisset: „Ungünstige Opferzeichen scheinen die spartanischen Feldherren selten in ihren Unternehmungen gehemmt zu haben."

φθησαν. ὡς δ' αὐτοῖς τὰ διαβατήρια θυομένοις οὐ προυχώρει, αὐτοί τε ἀπῆλθον ἐπ' οἴκου καὶ τοῖς ξυμμάχοις περιήγγειλαν μετὰ τὸν μέλλοντα (Καρνεῖος δ' ἦν μὴν, ἱερομηνία Λωριεῦσι) παρασκευάζεσθαι ὡς στρατευσομένους. —

V 55: *ἐξεστράτευσαν δὲ καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐς Καρύας. καὶ ὡς οὐδ' ἐνταῦθα τὰ διαβατήρια αὐτοῖς ἐγένετο, ἐπανεχώρησαν. —*

V 116: *Τοῦ δ' ἐπιγιγνομένου χειμῶνος Λακεδαιμόνιοι μελλήσαντες ἐς τὴν Ἀργείαν στρατεύειν, ὡς αὐτοῖς τὰ διαβατήρια οὐκ ἐγίγνετο, ἀνεχώρησαν. —*

Quod igitur Xenophon locis allatis *διαβατήρια* fausta fuisse tradit de sacris domesticis nihil indicans, iis, quae supra explanavi, satis, opinor, manifestum fit hoc attribuendum esse breviloquentiae cuidam auctoris gravius illud alterum sacrificium tantummodo memorantis.

Nonnulla iam sunt dicenda de sacris ipsis diisque celebratis. Initium capiatur a *διαβατηρίοις*, de quibus certiora atque magis perspicua quam de sacris domesticis sunt nuntiata.

Sacrificiis Lacedaemoniorum in urbe bene litatis rex cum exercitu ad fines terrae Laconicae se conferebat. Exercitum praeire solebat sacerdos *πυρφόρος*[1]) appellatus; nam ab ara, in qua Lacedaemone sacrificatum erat, ignem in confinium portabat, ubi *διαβατήρια* a rege patrarentur (cf. Xen. De Rep. Laced. XIII 2, supra p. 8). Quae sacra ut maximi erant momenti, summa gravitate atque caerimonia esse acta ex illis, quae Xenophon universe de Lacedaemoniorum sacris militaribus testatur, concludi potest. De iis igitur potissimum valent haec: De Rep. Laced. XIII 4, 5: *πάρεισι δὲ περὶ τὴν θυσίαν πολέμαρχοι, λοχαγοὶ, πενηκοστῆρες, ξένων στρατίαρχοι, στρατοῦ σκευοφορικοῦ ἄρχοντες καὶ τῶν ἀπὸ τῶν πόλεων*

1) Suid. s. v. *πυρφόρος*: *πῦρ φέρων. πυρφόρους δὲ ἔλεγον τοὺς ἱερέας τοὺς ἐπιβώμιον πῦρ ἀνάπτοντας.* Hesych. s. v. *πυρσοφόρος: ἀγγεῖον εὐμέγεθες, εἰς ὃ ξύλα ἐτίθεσαν πεπυρωμένα. ἢ ὁ τὸ πῦρ φέρων ἀπὸ τοῦ πρώτου βωμοῦ ἐπὶ τὰ ὅρια καὶ φυλάττων, μὴ ἀποσβεσθῇ.*

στρατηγῶν ὁ βουλόμενος.[1]) πάρεισι δὲ καὶ τῶν ἐφόρων δύο, οἳ πολυπραγμονοῦσι μὲν οὐδέν, ἢν μὴ ὁ βασιλεὺς προσκαλῇ, ὁρῶντες δὲ ὅ τι ποιεῖ ἕκαστος πάντας σωφρονίζουσιν, ὡς τὸ εἰκός. ὅταν δὲ τελεσθῇ τὰ ἱερά, ὁ βασιλεὺς προσκαλέσας πάντας παραγγέλλει τὰ ποιητέα. —

Oves immolabantur, quas maxime ad sacra consultoria adhibitas esse pluribus infra demonstrabo. Lacedaemonios bellum gerentes ovium greges secum duxisse comperimus: Paus. IX 13, 4: *τοῖς βασιλεῦσιν αὐτῶν ἐς τὰς ἐξόδους πρόβατα εἵπετο θεοῖς τε εἶναι θυσίας καὶ πρὸ τῶν ἀγώνων καλλιερεῖν. ταῖς δὲ ποίμναις ἡγεμόνες τῆς πορείας ἦσαν αἶγες,*[2]) *κατοιάδας οἱ ποιμένες ὀνομάζουσιν αὐτάς.* Herod. VI 56: *προβάτοισι δὲ χρᾶσθαι ἐν τῇσι ἐξοδίῃσι ὁκόσοισι ἂν ὦν ἐθέλωσι* (reges Lacedaemoniorum), *τῶν δὲ θυομένων ἁπάντων τὰ δέρματά τε καὶ τὰ νῶτα λαμβάνειν σφέας.*

Perpetrabatur a rege sacrificium vate ita adiuvante, ut rex preces atque libationem fecisse, vates hostiam cecidisse et exta inspexisse videatur.[3]) Cuius generis fuerint preces a rege in *διαβατηρίοις* agendis dictae, ex iis nobis fingere possumus, quae Xenophon de Cyri in Assyriam itinere narrat: Cyri Instit. III 3, 21: *ὁ δὲ Κῦρος ἔθυε πρῶτον μὲν Διὶ βασιλεῖ, ἔπειτα δὲ καὶ τοῖς ἄλλοις θεοῖς, οὓς ἠτεῖτο ἵλεως καὶ εὐμενεῖς ὄντας ἡγεμόνας γενέσθαι τῇ στρατιᾷ καὶ παραστάτας ἀγαθοὺς καὶ συμμάχους καὶ συμβούλους τῶν ἀγαθῶν.*[4]) Ita fere regem Lace-

1) qui duces interdum videntur afuisse, tum quidem, cum perioeci sociique ultra fines Laconicos cum Spartanorum exercitu se congregabant (cf. supra p. 10).

2) De capris ad *σφάγια* usurpatis vid. infra append. 2. Etiam ad deos consulendos capras esse mactatas nihil est cur negemus.

3) Sed vid. infra append. 1, ubi exemplis ostendam, quid in sacrificando regis sive ducis, quid vatis fuerit proprium.

4) Equidem crediderim haec verba ex similibus Lacedaemoniorum precibus delibata esse a Xenophonte, quem in Cyri Jnst. persaepe mores Graecorum vel potius Lacedaemoniorum Cyro atque Persis attribuisse ita inter viros doctos constat, ut argumentis illud confirmare supersedere possim.

daemoniorum precatum esse hac quoque cogitatione ut opiner adducor. *Διαβατήρια* sacrata erant Jovi atque Minervae, quos deos summo cultu et veneratione celebratos esse Lacedaemone[1]) et patronos atque tutores[2]) terrae Laconicae fuisse scimus. Nonne probabile est hos deos ut exercitum ducerent tuerentur adiuvarent regem imploravisse, praesertim cum Tyndaridas „*ἐπικλήτους*“ Lacedaemoniorum exercitum exeuntem secutos esse Herodotus V 75 narret? —

Preces libatio sequebatur, qua facta vates hostiam immolabat. Ex signis in sacrificando a vate et a rege observatis pendebat, utrum exercitus progrederetur an domum rediret:[3]) Xen. De Rep. Laced. XIII 5: *ὅταν δὲ τελεσθῇ τὰ ἱερά, ὁ βασιλεὺς προσκαλέσας πάντας παραγγέλλει τὰ ποιητέα* (cf. supra p. 12.)

Sacrificium illud domesticum agebatur in sacro Jovis *Ἀγήτορος*: Nicol. Damasc. apud Stob. 44, 41. (A. Meineke, vol. II p. 188): *ὅταν δὲ στρατεύωνται* (Lacedaemonii) *ἔξω χώρας, πῦρ ἀπὸ τοῦ βωμοῦ τοῦ Ἀγήτορος Διὸς ἐνανσάμενος πυρφόρος λεγόμενος σύνεσι τῷ βασιλεῖ ἄσβεστον αὐτῷ τηρῶν* (cf. supra p. 8). Cum iisdem caerimoniis videtur celebratum esse atque *διαβατήρια*. —

Priusquam ad alia transgrediamur, paulisper necesse est immoremur in iis, quae Xenophon de hoc sacrificio scribit. De Rep. Laced. XIII 2 haec verba leguntur: *θύει μὲν γὰρ*

1) De Jove cf. Paus. III 11, 9; III 12, 9; III 12, 11; III 13, 6; III 13, 8; III 17, 4; III 17, 6.
De Minerva cf. Paus. III 11, 9; III 11, 11; III 12, 4; III 13, 6; III 15, 6; III 17, 2.
cf. Wide: Lakonische Kulte, Leipz. 1893 pp. 1 sqq., 48 sqq.

2) cf. cognomina *Ζεὺς Τροπαῖος* (Paus. III 12, 9), *Ζεὺς Λακεδαίμων* (Herod. VI 56), *Ἀθηνᾶ Πολιοῦχος* (Paus. III 17, 2). De Jove et Minerva diis consociatis cf. Wide l. a. p. 62: „Athena steht in Lakonien vorzugsweise mit dem Poseidon und Zeus in Kultgemeinschaft, Poseidon und Athena repraesentieren die vordorischen Zeiten, Zeus und Athena dagegen sind die Rats- und Kriegsgötter des spartan. Staates.“

3) Plura vid. infra append. 1.

πρῶτον οἴκοι ὧν Διὶ Ἀγήτορι καὶ τοῖς σὺν αὐτῷ. Locutio *καὶ τοῖς σὺν αὐτῷ* qua ratione intelligenda sit, viri docti admodum dissentiunt. G. A. Sauppius[1]) haec verba idem significare putat atque: *καὶ τοῖς ἄλλοις θεοῖς,* qua formula, ut ita dicam, semper fere Graeci utebantur unum imprimis deum sive deam implorantes.[2]) Exempli gratia affero Xen. Cyri Inst. I 6, 1: *Κῦρος δὲ ἐλθὼν οἴκαδε καὶ προσευξάμενος Ἑστίᾳ πατρῴᾳ καὶ Διὶ πατρῴῳ καὶ τοῖς ἄλλοις θεοῖς* etc. At deorum societatem quandam indicant artiorem et singularem. Morus,[3]) quem Weiskius[3]) et Schneider[4]) sunt secuti, suspicatur intelligendos esse deos, quibus una cum Iove sacrum, in quo rex sacrificabat, erat dicatum. Cogitant qui huic opinioni favent de Minerva et Tyndaridis, quos deos simul cum Iove apud Lacedaemonios cultos fuisse Pausanias testatur III 13, 6, cum dicat in prisco Lacedaemonis foro Iovi Minervae Tyndaridis diis *Ἀμβουλίοις* vocatis aram communem fuisse. Minervam et Tyndaridas illos deos Iovi consociatos fuisse etiamsi mihi videtur esse verisimillimum, tamen reiciendam esse censeo Widei coniecturam Iovem *Ἀγήτορα καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ* hos deos *Ἀμβουλίους* esse. Secundum Widei sententiam Iupiter *Ἀμβούλιος* idem esset atque Iupiter *Ἀγήτωρ.* Id contra Wideium proferre satis habeo, ex cognominis *„Ζεὺς Ἀγήτωρ“* dorica forma apparere Iovem sub hoc cognomine apud Lacedaemonios separatim esse cultum et, velut Iovem *Τροπαῖον* (Paus. III 12, 9), proprium habuisse sacrum (cf. Nicol. Damasc. Stob. 44, 41 supra p. 13). Inde, quod apud Pausaniam Iovis *Ἀγήτορος* Lacedaemone honorati mentio non fit, nihil colligi potest. Meo igitur iudicio Lacedaemone templum

1) cf. Xenoph. edit. Lipsiae 1838, adnot. l. a.

2) Adridet Dittenbergeri sententia in „Syllog. inscript.“ II 786 adnot. prolata Graecos ceterorum quoque deorum meminisse, ne unius dei sive deae veneratione reliquorum invidia excitaretur.

3) cf. Fr. Haasei Xenoph. De Rep. Laced. edit. Berol. 1833 p. 266.

4) cf. Xen. Hist. Gr. edit. III 4,3 adnot.

erat Iovi ut deo militari sacrum (Iovi *Ἀγήτορι*). Cum Iove alii dii hoc in templo sociati erant *(θεοὶ σύνναοι, σύμβωμοι).* Hi qui fuerint, suspicari tantum possumus, non certo indicare (cf. supra p. 14).

L. Dindorfius[1]) pro verbis traditis: *„θύει μὲν γὰρ πρῶτον οἴκοι ὧν Διὶ Ἀγήτορι καὶ τοῖς σὺν αὐτῷ“* scripsit: *„θύει μὲν . . . . Διὶ Ἀγήτορι καὶ οἱ σὺν αὐτῷ.“* Qua coniectura haec efficitur sententia regem cum iis, qui semper in bello circum regem versari solent, sacrificasse Iovi *Ἀγήτορι.* De his regis comitibus Xenophon l. a. in eodem capite brevi ante loquitur: *Διηγήσομαι δὲ καὶ ἣν ἐπὶ στρατιᾶς ὁ Λυκοῦργος βασιλεῖ δύναμιν καὶ τιμὴν παρεσκεύασεν. πρῶτον μὲν γὰρ ἐπὶ φρουρᾶς τρέφει ἡ πόλις βασιλέα καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ. συσκηνοῦσι δὲ αὐτῷ οἱ πολέμαρχοι, ὅπως ἀεὶ συνόντες μᾶλλον καὶ κοινοβουλῶσιν, ἤν τι δέωνται. συσκηνοῦσι δὲ καὶ ἄλλοι τρεῖς ἄνδρες τῶν ὁμοίων. οὗτοι τούτοις ἐπιμελοῦνται πάντων τῶν ἐπιτηδείων, ὡς μηδεμία ἀσχολία ᾖ αὐτοῖς τῶν πολεμικῶν ἐπιμελεῖσθαι* (XIII 1). Cum omnibus sacris militaribus regis comites interfuisse sciamus (cf. supra p. 11), etiam sacrificiis illis domesticis eos affuisse mirum esse nequit. Ac ne verborum structura quidem displicet, similes constructiones occurrunt Xen. Exp. II 2, 1: *Φαλῖνος μὲν δὴ ᾤχετο καὶ οἱ σὺν αὐτῷ,* II 2, 14: *Ἀριαῖος . . . . καταβὰς ἐθωράκιζετο καὶ οἱ σὺν αὐτῷ.* Nihilo secius, cum lectio tradita sensu non careat, Dindorfii coniecturam probare dubito.

Haec sunt quae ex antiquis testimoniis exemplisque de Lacedaemoniorum sacris ante exercitus exitum militaribus erui et concludi possunt. Tenendum illa sacra duo fuisse, domestica et *διαβατήρια.* Quid de ceteris Graecis iudicandum sit, iamiam inquiremus.

1) cf. Xen. edit. Oxonii 1866, l. a.

1b.

Apud omnes Graecos moris erat, ut sacrificaretur in urbe patria, priusquam milites ad bellum proficiscerentur. Eurip. Suppl. v. 155 Theseus Adrastum auxilium petentem interrogat, num ante Thebanos bello persequendos sacra consultoria egerit:

μάντεις δ' ἐπῆλθες ἐμπύρων τ' εἴδες φλόγα;[1])

Vehementer eum obiurgat, quod diis dissuadentibus bellum susceperit:

εἰς δὲ στρατείαν πάντας Ἀργείους ἄγων
μάντεων λεγόντων θέσφατ', εἶτ' ἀτιμάσας
βίᾳ παρελθὼν θεοὺς ἀπώλεσας πόλιν
(Suppl. vv. 229 sqq.).

Perlustremus nunc historicorum testimonia. Xenophon Hist. Gr. VI 5, 49 prodit Iphicratem ducem, quem Athenienses Lacedaemoniis contra Thebanos auxilio mittere constituerant, sacris litatis exisse: *ἐψηφίσαντο δὲ βοηθεῖν πανδημεί, καὶ Ἰφικράτην στρατηγὸν εἵλοντο. ἐπεὶ δὲ τὰ ἱερὰ ἐγένετο καὶ παρήγγειλεν ἐν Ἀκαδημείᾳ δειπνοποιεῖσθαι, πολλοὺς ἔφασαν προτέρους αὐτοῦ Ἰφικράτους ἐξελθεῖν.* —

Demonstratur hoc loco ducem Atheniensem, postquam plebis scito electus esset, statim cum vate vel uno vel compluribus[2]) sacra patravisse. Deinde promulgabat, quo quandoque milites ad bellum evocati convenirent.[3]) Plerumque in Lyceum exercitum egressurum se congregavisse scholiasta ad Aristoph. Pac. v. 355 adnotat, interdum in Academiae gymnasium milites esse con-

1) cf. vv. 211 sqq. Theseus ad hoc sacrificium spectans dicit:
ἃ δ' ἔστ' ἄσημα κοὐ σαφῆ, γιγνώσκομεν
εἰς πῦρ βλέποντες, καὶ κατὰ σπλάγχνων πτυχὰς
μάντεις προσημαίνουσιν οἰωνῶν τ' ἄπο.
De variis divinationis generibus his verbis indicatis vid. infra append. 1.

2) Ad sacra consultoria peragenda decem sacerdotes Athenis erant instituti: Aristot. Reip. Athen. 54: *κληροῖ δὲ καὶ ἱεροποιοὺς δέκα, τοὺς ἐπὶ τὰ ἐνθήματα καλουμένους, οἳ τά τε μαντευτὰ ἱερὰ θύουσιν, κἄν τι καλλιερῆσαι δέῃ, καλλιεροῦσι μετὰ τῶν μάντεων.*

3) cf. K. Fr. Hermann: Lehrbuch d. griech. Antiquitäten. 1889, II 2 p. 60.

vocatos Xenophon l. a. testatur. Quod Plutarchus de expeditione Siciliensi scribit Nic. XIII: *Καίτοι λέγεται πολλὰ καὶ παρὰ τῶν ἱερέων ἐναντιοῦσθαι πρὸς τὴν στρατείαν. ἀλλ' ἑτέρους ἔχων μάντεις ὁ Ἀλκιβιάδης ἐκ δή τινων λογίων προὔφερε παλαιῶν μέγα κλέος τῶν Ἀθηναίων ἀπὸ Σικελίας ἔσεσθαι,* Xenophontis et Aristotelis ll. aa. respiciens interpretor trium illorum ducum delectorum Niciae, Alcibiadis, Lamachi pro se quemque sacerdotibus vatibusque adiuvantibus sacra consultoria egisse diverso eventu.

Non de omnibus deinceps Graecorum gentibus hunc sacrorum divinatoriorum usum probare possum, sed duo sufficiat afferre exempla ad Arcades et Phliasios pertinentia:

Arcades bello Messenio secundo Aristomene duce contra Lacedaemonios egressuri infausto sacrificiorum successu a conatu deterrebantur:

Paus. IV 22, 5: *ταῦτα εἰπόντος* (Aristomenis) *τῶν Ἀρκάδων ὅσον τριακόσιοι μετέχειν καὶ αὐτοὶ τοῦ τολμήματος ἤθελον. καὶ τότε μὲν ἐπεῖχον τῆς ἐξόδου, τὰ γὰρ ἱερὰ ἐγίνετο αὐτοῖς οὐ κατὰ γνώμην.*

Chares Phliasius, priusquam bello Corinthiaco ex urbe exiret ad Sicyonios aggrediendos, sacrificando deos consuluit:

Xen. Hist. Gr. VII 2, 21: *ὁ μὲν δὴ Χάρης πεισθεὶς*[1]) *ἐθύετο, τῶν δὲ Φλειασίων εὐθὺς οἱ μὲν ἱππεῖς τοὺς θώρακας ἐνεδύοντο καὶ τοὺς ἵππους ἐχαλίνουν, οἱ δὲ ὁπλῖται ὅσα εἰς πεζὸν παρεσκευάζοντο. ἐπεὶ δὲ ἀναλαβόντες τὰ ὅπλα ἐπορεύοντο ἔνθα ἐθύετο, ἀπήντα αὐτοῖς ὁ Χάρης καὶ ὁ μάντις, καὶ ἔλεγον ὅτι καλὰ τὰ ἱερά.* —

Denique id admonendum, apud barbaros quoque huius generis sacra fuisse in usu. De Carthaginiensibus notissimum est exemplum, quo illustratur Hannibalem puerum novem annorum ab Hamilcare ante expeditionem in Iberiam factam sacrificanti ad altaria ductum se sempiternum Romanorum

1) Xen. Hist. Gr. VII 2, 20: Equites Phliasii pugnandi avidi Chari suadent: *εἰ δέ τι δυσχερές σοί ἐστιν ὧν λέγομεν, ἀνακοίνωσαι τοῖς θεοῖς θυόμενος.*

futurum esse hostem iuravisse.[1]) Romanis hic mos religiosus assignatur a Plutarcho:

Caes. XXXIV 1: *οἱ μὲν οὖν ὕπατοι μηδὲ ἃ νόμος ἐστὶ πρὸ ἐξόδου θύσαντες ἔφυγον.* —

Pomp. LXI 4: *οἱ δὲ ὕπατοι μηδὲ θύσαντες ἃ νομίζεται πρὸ πολέμων ἔφυγον.* —

Quod igitur in urbe patria sacrificabatur, Lacedaemoniis cum ceteris Graecis aliisque populis erat commune. Nusquam autem legitur aliam quandam Graecorum gentem praeter solos Lacedaemonios in finibus terrae patriae sacra iterasse. Cum Xenophon haec *διαβατήρια* ut Lacedaemoniis peculiaria describere videatur, cogere licet apud ceteros Graecos ea defuisse. —

2.

Ne quid praetermittam, mentio fiat brevis sacrorum interdum instante exercitus profectione patratorum. Quibus sacrificiis id potissimum petebatur, ut dii propitii redderentur atque faustum belli successum praeberent (cf. Diodori locum infra citandum). Cuius generis fuerint sacrificia aliaeque caerimoniae nonnumquam perpetrata, priusquam exercitus navibus ad bellum proficisceretur, paucis demonstrabitur:

Thucydides VI 32, quo loco de Atheniensium expeditione Siciliensi loquitur, haec scribit: *ἐπειδὴ δὲ αἱ νῆες πλήρεις ἦσαν καὶ ἐσέκειτο πάντα ἤδη ὅσα ἔχοντες ἔμελλον ἀνάξεσθαι, τῇ μὲν σάλπιγγι σιωπὴ ὑπεσημάνθη, εὐχὰς δὲ τὰς νομιζομένας πρὸ τῆς ἀναγωγῆς οὐ κατὰ ναῦν ἑκάστην, ξύμπαντες δὲ ὑπὸ κήρυκος ἐποιοῦντο, κρατῆράς*

1) cf. Polyb. III 11, 5: *ἔφη γὰρ* (Hannibal), *καθ' ὃν καιρὸν ὁ παιὴρ αὐτοῦ τὴν εἰς Ἰβηρίαν ἔξοδον μέλλοι στρατεύεσθαι μετὰ τῶν δυνάμεων, ἔτη μὲν ἔχειν ἐννέα, θύοντος δ' αὐτοῦ τῷ Διὶ παρεστάναι παρὰ τὸν βωμόν. ἐπεὶ δὲ καλλιερήσας κατασπείσαι τοῖς θεοῖς καὶ ποιήσαι τὰ νομιζόμενα, ἰοὺς μὲν ἄλλους ἰοὺς περὶ θυσίαν ἀποστῆναι κελεῦσαι μικρόν* etc.

τε κεράσαντες παρ' ἅπαν τὸ στράτευμα καὶ ἐκπώμασι χρυσοῖς τε καὶ ἀργυροῖς οἵ τε ἐπιβάται καὶ οἱ ἄρχοντες σπένδοντες. ξυνεπηύχοντο δὲ καὶ ὁ ἄλλος ὅμιλος ὁ ἐκ τῆς γῆς τῶν τε πολιτῶν καὶ εἴ τις ἄλλος εὔνους παρῆν σφίσιν. παιανίσαντες δὲ καὶ τελεώσαντες τὰς σπονδὰς ἀνήγοντο. —

Consentit Diodorus XIII 3, 2: *ὁ δὲ κύκλος ἅπας τοῦ λιμένος ἔγεμε θυμιατηρίων καὶ κρατήρων ἀργυρῶν, ἐξ ὧν ἐκπώμασι χρυσοῖς ἔσπενδον οἱ τιμῶντες τὸ θεῖον καὶ προσευχόμενοι κατατυχεῖν τῆς στρατείας.* —

Etiamsi inter varias caerimonias sacra cruenta non memorantur — apud Diodorum tura — tamen illa quoque interdum esse facta credibile est. Homeri temporibus non nisi huius generis sacrificia agebantur.[1]) Iliad. II 303 sqq. Graeci, priusquam Aulide naves ascendant, *τελήεσσας ἑκατόμβας*[2]) diis mactant:

. . . ὅτ' ἐς Αὐλίδα νῆες Ἀχαιῶν
ἠγερέθοντο κακὰ Πριάμῳ καὶ Τρωσὶ φέρουσαι,
ἡμεῖς δ' ἀμφὶ περὶ κρήνην ἱεροὺς κατὰ βωμοὺς
ἔρδομεν ἀθανάτοισι τελήεσσας ἑκατόμβας,
καλῇ ὑπὸ πλατανίστῳ, ὅθεν ῥέεν ἀγλαὸν ὕδωρ. —

Quod sacrum Achilles domum reversurus diis offert:

Iliad. IX 356 sqq.

νῦν δ', ἐπεὶ οὐκ ἐθέλω πολεμιζέμεν Ἕκτορι δίῳ,
αὔριον ἱρὰ Διὶ ῥέξας καὶ πᾶσι θεοῖσιν,
νηήσας εὖ νῆας, ἐπὴν ἅλαδε προερύσσω,
ὄψεαι, ἢν ἐθέλῃσθα καὶ αἴ κέν τοι τὰ μεμήλῃ,
ἠρὶ μάλ' Ἑλλήσποντον ἐπ' ἰχθυόεντα πλεούσας
νῆας ἐμάς, ἐν δ' ἄνδρας ἐρεσσέμεναι μεμαῶτας,

1) consultoria Homeri aetate nondum exstiterunt (vid. infra append. 3, Stengel: Griech. Kultusalt. pp. 55, 56).

2) Hostiarum multitudo explicanda est ex exercitu multas Graecorum gentes complectenti.

id non esse omissum[1]) exercitu ad bellum profecturo perlucidum est. —

Extraordinarium erat sacrificium, quod Agesilaus Aulide antequam exercitum in Asiam traduceret patrabat. Sacrificabat enim Agamemnonem secutus, qui ibi Dianam aliquando placaverat:

Paus. III 9, 3: *Ἀγησίλαος δὲ, ὡς αὐτῷ τά τε οἴκοθεν καὶ παρὰ τῶν συμμάχων τὸ στράτευμα ἤθροιστο καὶ ἅμα αἱ νῆες εὐτρεπεῖς ἦσαν, ἀφίκετο ἐς Αὐλίδα τῇ Ἀρτέμιδι θύσων, ὅτι καὶ Ἀγαμέμνων ἐνταῦθα ἱλασάμενος τὴν θεὸν τὸν ἐς Τροίαν στόλον ἤγαγεν.*[2])

1) scilicet Homeri aetate.

2) cf. Xen. Hist. Gr. III 4, 3; Plut. Ages. VI 4, 5.

II.

Sacrificia in agmine perpetrata.

Alteram aggredior dissertationis partem. Exercitui extra fines patriae iter facienti multae variaeque offerebantur sacrificandi occasiones, de quibus maxime edocemur a Xenophonte, Plutarcho, Arriano, quippe qui imprimis itinera militaria descripserint. Quibus de sacris ordine nunc agamus.

1a.

Primum quidem sacrificari solebat, priusquam exercitus statione facta progredi inciperet *(ἱερὰ ἐπὶ πορείᾳ, προόδῳ, ἀφόδῳ)* [1]):

Agesilaus, cum Mantineenses bello persecuturus iter tridui faceret, uno quoque die, antequam mane procedere pergeret, sacrificabat:

Xenoph. Hist. Gr. VI 5, 17: *οἱ δ' ἐκ τοῦ Ὀρχομενοῦ πελτασταὶ καὶ οἱ τῶν Φλειασίων ἱππεῖς μετ' αὐτῶν τῆς νυκτὸς διεξελθόντες παρὰ τὴν Μαντίνειαν θυομένῳ τῷ Ἀγησιλάῳ πρὸ τοῦ στρατοπέδου ἐπιφαίνονται ἅμα τῇ ἡμέρᾳ, καὶ ἐποίησαν τοὺς μὲν ἄλλους εἰς τὰς τάξεις δραμεῖν, Ἀγησίλαον δ' ἐπαναχωρῆσαι πρὸς τὰ ὅπλα. ἐπεὶ δ' ἐκεῖνοι μὲν ἐγνώσθησαν φίλοι ὄντες, Ἀγησίλαος δὲ ἐκεκαλλιέρητο, ἐξ ἀρίστου προῆγε τὸ στράτευμα. ἑσπέρας δ' ἐπιγιγνομένης ἔλαθε στρατοπεδευσάμενος εἰς τὸν ὄπισθεν κόλπον τῆς Μαντινικῆς, μάλα σύνεγγυς καὶ κύκλῳ ὄρη ἔχοντα.* VI 5, 18: *τῇ δ'*

1) cf. Xen. Cyri Exped. VI 4, 13, 14, 16, 17; H. Gr. III 4, 15.

ὑστεραίᾳ ἅμα τῇ ἡμέρᾳ ἐθύετο μὲν πρὸ τοῦ στρατεύματος. —

Graecos illos domum revertentes, qui Cyri expeditioni interfuerant, non nisi sacris litatis iter fecisse persaepe Xenophon testis.

Complura eodem die sacrificia egerunt Graeci a Calpa urbe abituri:

Xen. Exp. VI 4, 12, 13, 14, 15, 16: 'ἀνάγκη δὲ πορεύεσθαι ἤδη (Xenophon loquitur!). οὐ γὰρ ἔστι μένουσι τὰ ἐπιτήδεια. ἡμεῖς μὲν οὖν, ἔφη, θυσόμεθα . . . .' ἐκ τούτου ἐθύοντο οἱ στρατηγοὶ, μάντις δὲ παρῆν Ἀρηξίων Ἀρκάς . . . . θυομένοις δὲ ἐπὶ τῇ ἀφόδῳ οὐκ ἐγίγνετο τὰ ἱερά. ταύτην μὲν οὖν τὴν ἡμέραν ἐπαύσαντο· καί τινες ἐτόλμων λέγειν, ὡς ὁ Ξενοφῶν βουλόμενος τὸ χωρίον οἰκίσαι πέπεικε τὸν μάντιν λέγειν, ὡς τὰ ἱερὰ οὐ γίγνεται ἐπὶ ἀφόδῳ. ἐντεῦθεν κηρύξας τῇ αὔριον παρεῖναι ἐπὶ τὴν θυσίαν τὸν βουλόμενον, καὶ μάντις εἴ τις εἴη, παραγγείλας παρεῖναι ὡς συνθεασόμενον τὰ ἱερὰ ἔθυε. καὶ ἐνταῦθα παρῆσαν πολλοί. θυομένων δὲ πάλιν εἰς τρὶς ἐπὶ τῇ ἀφόδῳ οὐκ ἐγίγνετο τὰ ἱερά. ἐκ τούτου χαλεπῶς εἶχον οἱ στρατιῶται. —

Quod tribus deinceps diebus sacrificia infausta erant, Cleander, harmosta Lacedaemoniorum, qui Graecos a Calpa urbe Byzantium ducendos susceperat, ab hoc conatu destitit:

VI 6, 35, 36: Κλέανδρος δὲ ἐθύετο ἐπὶ τῇ πορείᾳ . . . ἐπεὶ μέντοι θυομένῳ αὐτῷ ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας οὐκ ἐγίγνετο τὰ ἱερὰ, συγκαλέσας τοὺς στρατηγοὺς εἶπεν· Ἐμοὶ μὲν οὐκ ἐθέλει γενέσθαι τὰ ἱερὰ ἐξάγειν. ὑμεῖς μέντοι μὴ ἀθυμεῖτε τούτου ἕνεκα. ὑμῖν γὰρ, ὡς ἔοικε, δέδοται ἐκκομίσαι τοὺς ἄνδρας. —

Ad eiusdem generis sacrificia pertinent exempla quae sequuntur:

Xenoph. Exp. III 5, 17, 18: ἐδόκει δὲ τοῖς στρατηγοῖς ἀναγκαῖον εἶναι διὰ τῶν ὀρέων εἰς Καρδούχους ἐμβάλλειν.

τούτους γὰρ διελθόντας ἔφασαν εἰς Ἀρμενίαν ἥξειν, ἧς Ὀρόντας ἦρχε πολλῆς καὶ εὐδαίμονος. ἐντεῦθεν δ' εὔπορον ἔφασαν εἶναι ὅποι τις ἐθέλοι πορεύεσθαι. ἐπὶ τούτοις ἐθύσαντο, ὅπως ἡνίκα καὶ δοκοίη τῆς ὥρας τὴν πορείαν ποιοῖντο. —

IV 3, 9: ὁ δὲ (Chirisophus) ἥδετό τε καὶ ὡς τάχιστα ἕως ὑπέφαινεν ἐθύοντο πάντες παρόντες οἱ στρατηγοί. καὶ τὰ ἱερὰ καλὰ ἦν εὐθὺς ἐπὶ τοῦ πρώτου. καὶ ἀπιόντες ἀπὸ τῶν ἱερῶν οἱ στρατηγοὶ παρήγγελον τῇ στρατιᾷ ἀριστοποιεῖσθαι. —

IV 6, 23: ἐπειδὴ δὲ ἡμέρα ἐγένετο, Χειρίσοφος μὲν θυσάμενος ἦγε κατὰ τὴν ὁδὸν, οἱ δὲ τὸ ὄρος καταλαβόντες κατὰ τὰ ἄκρα ἐπῆσαν. —

V 4, 22: Ταύτην μὲν οὖν τὴν ἡμέραν οὕτως ἔμειναν. τῇ δὲ ὑστεραίᾳ θύσαντες ἐπεὶ ἐκαλλιερήσαντο, ἀριστήσαντες ὀρθίους τοὺς λόχους ποιησάμενοι καὶ τοὺς βαρβάρους ἐπὶ τὸ εὐώνυμον κατὰ ταὐτὰ ταξάμενοι ἐπορεύοντο τοὺς τοξότας μεταξὺ τῶν λόχων ἔχοντες, ὑπολειπομένου δὲ μικρὸν τοῦ στόματος τῶν ὁπλιτῶν. —

VII 1, 40: ὁ δὲ Κοιρατάδας τῇ μὲν πρώτῃ ἡμέρᾳ οὐκ ἐκαλλιέρει οὐδὲ διεμέτρησεν οὐδὲν τοῖς στρατιώταις. τῇ δ' ὑστεραίᾳ τὰ μὲν ἱερεῖα εἱστήκει παρὰ τὸν βωμὸν καὶ Κοιρατάδας ἐστεφανωμένος ὡς θύσων. —

VII 2, 14, 15: ὁ δὲ (Xenophon) ἀκούσας ταῦτα τοὺς μὲν προπέμπεται, αὐτὸς δὲ εἶπεν, ὅτι θῦσαί τι βούλοιτο. καὶ ἀπελθὼν ἐθύετο εἰ παρεῖεν αὐτῷ οἱ θεοὶ πειρᾶσθαι πρὸς Σεύθην ἄγειν τὸ στράτευμα. —

VII 8, 20: Τῇ δὲ ὑστεραίᾳ θυσάμενος ὁ Ξενοφῶν ἐξάγει νύκτωρ πᾶν τὸ στράτευμα, ὅπως ὅτι μακροτάτην ἔλθοι τῆς Λυδίας. —

Hist. Gr. III 4, 15: γενομένης δὲ ταύτης τῆς ἱππομαχίας θυομένῳ τῷ Ἀγησιλάῳ τῇ ὑστεραίᾳ ἐπὶ προόδῳ

ἅλοβα γίγνεται τὰ ἱερά. τούτου μέντοι φανέντος στρέψας ἐπορεύετο ἐπὶ Θάλατταν.[1]) —

IV 5, 9, 10: *περιμείνατε οὖν, ἔφη* (Agesilaus apud Boeotorum legatos verba facit), *ἐγὼ γὰρ ὑμᾶς αὐτὸς ἄξω, καὶ μᾶλλον μετ' ἐμοῦ ὄντες γνώσεσθε ποιόν τι τὸ γεγενημένον ἐστί. καὶ οὐκ ἐψεύσατο, ἀλλὰ τῇ ὑστεραίᾳ θυσάμενος ἦγε πρὸς τὴν πόλιν τὸ στράτευμα.* —

IV 8, 36: *ἀλλ' ὁ Ἀναξίβιος ἀπεπορεύετο, ὡς μὲν ἐλέγετο, οὐδὲ τῶν ἱερῶν γεγενημένων αὐτῷ ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, ἀλλὰ καταφρονήσας, ὅτι διὰ φιλίας τε ἐπορεύετο καὶ εἰς πόλιν φιλίαν, καὶ ὅτι ἤκουε τῶν ἀπαντώντων τὸν Ἰφικράτην ἀναπεπλευκέναι τὴν ἐπὶ Προκοννήσου, ἀμελέστερον ἐπορεύετο.* —

V 4, 49: *ὁ δὲ Ἀγησίλαος τῇ ὑστεραίᾳ ἅμα τῇ ἡμέρᾳ θυσάμενος ἐπορεύετο τὴν ἐπ' Ἐρυθράς.* —

Hic numeranda sunt etiam Peloponnesiorum contra Persas proficiscentium sacra, quorum mentio fit ab Herodoto IX 19: *Λακεδαιμόνιοι δὲ ὡς ἐς τὸν Ἰσθμὸν ἦλθον, ἐν τούτῳ ἐστρατοπεδεύοντο. πυνθανόμενοι δὲ ταῦτα οἱ λοιποὶ Πελοποννήσιοι τοῖσι τὰ ἀμείνω ἐάνδανε, οἱ δὲ καὶ ὁρῶντες ἐξιόντας Σπαρτιήτας οὐκ ἐδικαίευν λείπεσθαι τῆς ἐξόδου* [*Λακεδαιμονίων*]. *ἐκ δὴ ὧν τοῦ Ἰσθμοῦ* (ubi castra Lacedaemoniorum erant) *καλλιερησάντων τῶν ἱρῶν ἐπορεύοντο πάντες καὶ ἀπικνέονται ἐς Ἐλευσῖνα* (quo loco stationem fecerunt omnes Peloponnesii Atheniensium adventum exspectantes). *ποιήσαντες δὲ καὶ ἐνθαῦτα ἱρά, ὥς σφι ἐκαλλιέρει, τὸ πρόσω ἐπορεύοντο, Ἀθηναῖοι δὲ ἅμα αὐτοῖσι, διαβαίνοντες μὲν ἐκ Σαλαμῖνος, συμμιγέντες δὲ ἐν Ἐλευσῖνι.* —

1) cf. Plut. Ages. IX 3: *Τοῖς δὲ ἱππεῦσιν ἐλατωθεὶς καὶ τῶν ἱερῶν ἁλόβων φανέντων ἀναχωρήσας εἰς Ἔφεσον ἱππικὸν συνῆγεν.* —

Diod. XIV 80, 5: *Ἀγησίλαος δ' ἐπεχείρησε μὲν εἰς τὰς ἄνω σατραπείας, ἐν δὲ τοῖς ἱεροῖς οὐ δυνάμενος καλλιερῆσαι πάλιν ἀπήγαγε τὴν δύναμιν ἐπὶ Θάλατταν.* —

Artificiosa mihi videtur esse H. Steinii[1]) ad hunc locum adnotatio: „Die Peloponnesier erwarteten den Feind noch in Attika zu finden; da er aber schon nord- und ostwärts abgezogen oder abzuziehen im Begriffe war (?), so wandten sie sich durch das thriasische Feld zum und über den Kithaeron. Diese doppelte Bewegung erklärt auch das doppelte Opfer.“ Immo vero ex iis, quae supra explanavi statim apparere opinor haec sacrificia perusitata illa *ἱερὰ ἐπὶ προόδῳ* esse.[2]) —

1b.

Persaepe diuturnis in itineribus et universe in bello fiebat, ut exercitus vel pars exercitus ex inopia frumenti aliisve de causis praedatum exiret. Tum plerumque antea sacrificatum esse nonnullis exemplis conabor comprobare:

Graeci cum spe diutius apud Calpam urbem morarentur, ab inopia frumenti laborare coeperunt. Ad rem frumentariam comparandam Xenophon cum parte exercitus sacro antea facto exiit:

Xen. Exp. VI 4, 9: *Ἐπειδὴ δὲ ὑστέρα ἡμέρα ἐγένετο τῆς εἰς ταὐτὸν συνόδου, ἐπ' ἐξόδῳ ἐθύετο Ξενοφῶν. ἀνάγκη γὰρ ἦν ἐπὶ τὰ ἐπιτήδεια ἐξάγειν . . . . . ἐπεὶ δὲ τὰ ἱερὰ ἐγένετο, εἵποντο καὶ οἱ Ἀρκάδες.* —

Sic haec quoque exempla:

VI 4, 19: *ἐκ τούτου δὲ ἀναμένειν μὲν πᾶσιν ἐδόκει. ἐπὶ δὲ τὰ ἐπιτήδεια ἀνάγκη ἦν ἐξιέναι. καὶ ἐπὶ τούτῳ πάλιν ἐθύετο εἰς τρὶς, καὶ οὐκ ἐγίγνετο τὰ ἱερά. καὶ ἤδη καὶ ἐπὶ σκηνὴν ἰόντες τὴν Ξενοφῶντος ἔλεγον,*

1) cf. Herod. edit. l. l.
2) De sacris consultoriis patrandis vid. append. 1.

ὅτι οὐκ ἔχοιεν τὰ ἐπιτήδεια. ὁ δ' οὐκ ἂν ἔφη ἐξαγαγεῖν μὴ γιγνομένων τῶν ἱερῶν. —

VI 4, 20: καὶ πάλιν τῇ ὑστεραίᾳ ἐθύετο. καὶ σχεδόν τι πᾶσα ἡ στρατιὰ διὰ τὸ μέλειν ἅπασιν ἐκυκλοῦντο περὶ τὰ ἱερά. —

Hist. Gr. IV 6, 6: ἐπεὶ δὲ ἐδόκουν τῷ Ἀγησιλάῳ πάνυ ἤδη θαρρεῖν, ἡμέρᾳ πέμπτῃ ἢ ἕκτῃ καὶ δεκάτῃ, ἀφ' ἧς εἰσέβαλε, θυσάμενος πρῲ διεπορεύθη πρὸ δείλης ἑξήκοντα καὶ ἑκατὸν στάδια ἐπὶ τὴν λίμνην περὶ ἣν τὰ βοσκήματα τῶν Ἀκαρνάνων σχεδὸν πάντα ἦν, καὶ ἔλαβε παμπληθῆ καὶ ἱπποφόρβια καὶ ἄλλα παντοδαπὰ βοσκήματα καὶ ἀνδράποδα πολλά. —

1c.

Plutarchus Marcell. XXIX 4, 5 tradit Marcellum cum Hannibale bellantem aliquando itinere confecto in colle silvestri castra ponere constituisse. Quod priusquam faceret, ad collem inspiciendum eum exisse sacris antea perpetratis: Ἔδοξεν οὖν τῷ Μαρκέλλῳ μετ' ὀλίγων ἱππotῶν ἐπελάσαντα κατασκέψασθαι· καὶ λαβὼν τὸν μάντιν ἐθύετο. καὶ τοῦ πρώτου πεσόντος ἱερείου δείκνυσιν αὐτῷ τὸ ἧπαρ οὐκ ἔχον κεφαλὴν ὁ μάντις. Ἐπιθυσαμένου δὲ τὸ δεύτερον ἥ τε κεφαλὴ μέγεθος ὑπερφυὲς ἀνέσχε καὶ τἆλλα φαιδρὰ θαυμαστῶς διεφάνη, καὶ λύσιν ἔχειν ὁ τῶν πρώτων φόβος ἔδοξεν. Οἱ δὲ μάντεις ταῦτα μᾶλλον ἔφασαν δεδιέναι καὶ ταράττεσθαι· λαμπροτάτων γὰρ ἐπ' αἰσχίστοις σκυθρωποτάτοις ἱεροῖς γενομένων ὕποπτον εἶναι τῆς μεταβολῆς τὴν ἀτοπίαν. —

Videtur concludi posse ex hoc loco ducem interdum etiam ad speculandum abiturum sacra egisse. Quamquam exemplum

allatum ad Graecos non pertinet, tamen ad occasionem sacrificandi demonstrandam id enarrare non dubitavi. Nam casu credo accidere, quod de Graecis simile exemplum non inveni.

1d.

Dux in itinere castellum vel coloniam instituturus sacrificando deos consulebat:

Xen. Exp. V 6, 15, 16: καλὸν αὐτῷ (Xenophonti ad Pontum urbem condituro) ἐδόκει εἶναι χώραν καὶ δύναμιν τῇ Ἑλλάδι προσκτήσασθαι πόλιν κατοικίσαντας. Καὶ γενέσθαι ἂν αὐτῷ ἐδόκει μεγάλη, καταλογιζομένῳ τό τε ἑαυτῶν πλῆθος καὶ τοὺς περιοικοῦντας τὸν Πόντον. Καὶ ἐπὶ τούτοις ἐθύετο, πρίν τινι εἰπεῖν τῶν στρατιωτῶν, Σιλανὸν παρακαλέσας τὸν Κύρου μάντιν γενόμενον τὸν Ἀμπρακιώτην. —

Agesipolis Argivis bellum inferens castelli in montibus prope Celusam sitis muniendi consilium sacris non litatis abiecit:

Hist. Gr. IV 7, 7: ἐκ δὲ τούτου βουλόμενος τειχίσαι φρούριόν τι ἐπὶ ταῖς παρὰ Κηλοῦσαν ἐμβολαῖς ἐθύετο· καὶ ἐφάνη αὐτῷ τὰ ἱερὰ ἄλοβα· ὡς δὲ τοῦτο ἐγένετο, ἀπήγαγε τὸ στράτευμα καὶ διέλυσε, μάλα πολλὰ βλάψας τοὺς Ἀργείους, ἅτε ἀπροσδοκήτως αὐτοῖς ἐμβαλών. —

Alexander ante Alexandriam urbem aedificandam sacra divinatoria egit:

Arr. Alex. Exp. III 1, 5: καὶ ἔδοξεν αὐτῷ ὁ χῶρος κάλλιστος κτίσαι ἐν αὐτῷ πόλιν καὶ γενέσθαι ἂν εὐδαίμονα τὴν πόλιν . . . καὶ ἐπὶ τούτοις ἐθύετο καὶ τὰ ἱερὰ καλὰ ἐφαίνετο. —

Ita etiam Epaminondas ante Messenam instaurandam Pausania teste IV 27, 5: Ἐπαμεινώνδας δὲ, ὥς οἱ τὸ χωρίον, ἔνθα νῦν ἔχουσι οἱ Μεσσήνιοι τὴν πόλιν, μάλιστα ἐς οἰκισμὸν

ἐφαίνετο ἐπιτήδειον, ἐκέλευεν ἀνασκοπεῖσθαι τοῖς μάντεσιν, εἴ οἱ βουλήσεται ταύτῃ καὶ τὰ τῶν θεῶν ἐπιχωρῆσαι· φαμένων δὲ καὶ τούτων εἶναι τὰ ἱερὰ αἴσια, οὕτω παρεσκευάζετο ἐς τὸν οἰκισμόν. —

1e.

De re gerenda haesitans dux ad deos consulendos sacrificare solebat:

Graeci per Tibarenorum fines iter facturi Tibarenos aggredi constituerunt. Sed cum Tibarenorum legati obviam iis irent dona ferentes, Graeci utrum dona acciperent an respuentes bellum iis indicerent ambigui sacra diis consultoria patraverunt:

Xen. Exp. V 5, 2, 3: *ἐντεῦθεν ἀφικνοῦνται εἰς Τιβαρηνούς. ἡ δὲ τῶν Τιβαρηνῶν χώρα πολὺ ἦν πεδινωτέρα καὶ χωρία εἶχεν ἐπὶ θαλάττῃ ἧττον ἐρυμνά· καὶ οἱ στρατηγοὶ ἔχρῃζον πρὸς τὰ χωρία προσβάλλειν καὶ τὴν στρατιὰν ὀνηθῆναί τι, καὶ τὰ ξένια ἃ ἦκε παρὰ Τιβαρηνῶν οὐκ ἐδέχοντο, ἀλλ' ἐπιμεῖναι κελεύσαντες ἔστε βουλεύσαιντο ἐθύοντο· καὶ πολλὰ καταθυσάντων τέλος ἀπεδείξαντο οἱ μάντεις πάντες γνώμην, ὅτι οὐδαμῇ προσίοιντο οἱ θεοὶ τὸν πόλεμον. ἐντεῦθεν τὰ ξένια ἐδέξαντο. —*

Post pugnam Cunaxensem Clearchus sacrificavit, ut apertum fieret, utrum contra regem Persarum exercitum ducere an cum Ariaeo se coniungere praestaret:

II 2, 3: *μετὰ δὲ ταῦτα ἤδη ἡλίου δύνοντος συγκαλέσας* (Clearchus) *τοὺς στρατηγοὺς καὶ λοχαγοὺς ἔλεξε τοιάδε. Ἐμοὶ, ὦ ἄνδρες, θυομένῳ ἰέναι ἐπὶ βασιλέα οὐκ ἐγίγνετο τὰ ἱερά . . . . ἰέναι δὲ παρὰ τοὺς Κύρου φίλους πάνυ καλὰ ἡμῖν τὰ ἱερὰ ἦν. —*

Seuthes, princeps Thracum, Xenophontem commovere studuit, ut cum mille militibus gravis armaturae apud se remaneret. Qua de re Xenophon sacrificans Iovem consuluit:

VII 6, 44: *ὁ δὲ* (Xenophon) *. . . δύο ἱερεῖα λαβὼν ἐθύετο τῷ Διὶ τῷ βασιλεῖ, πότερά οἱ λῷον καὶ ἄμεινον εἴη μένειν παρὰ Σεύθῃ ἐφ' οἷς Σεύθης λέγει ἢ ἀπιέναι σὺν τῷ στρατεύματι· ἀναιρεῖ αὐτῷ ἀπιέναι.*

2a.

Compluribus probatur exemplis Graecos sacrificasse, priusquam exercitus iter faciens flumina transgrederetur. Haec sacra modo *σφάγια* quae Graeci appellabant modo *ἱερὰ* erant.[1] [2]

Septem illos heroes Thebas oppugnaturos ante Ismenum transeundum *σφάγια* perpetrasse Aeschylus fingit:

Sept. vv. 377 sqq.:

Τυδεὺς μὲν ἤδη πρὸς πύλαισι Προιτίσιν
βρέμει, πόρον δ' Ἰσμηνὸν οὐκ ἐᾷ περᾶν
ὁ μάντις· οὐ γὰρ σφάγια γίγνεται καλά. —

Cleomenes, rex Lacedaemoniorum, contra Argivos exercitum ducens, cum ad Erasinum flumen venisset, hostiam fluvio mactavit:

Herod. VI 76: *Κλεομένει γὰρ μαντευομένῳ ἐν Δελφοῖσι ἐχρήσθη Ἄργος αἱρήσειν. ἐπειτε δὲ Σπαρτιήτας ἄγων ἀπίκετο ἐπὶ ποταμὸν Ἐρασῖνον, ὃς λέγεται ῥέειν ἐκ τῆς Στυμφηλίδος λίμνης . . . . . ἀπικόμενος ὧν ὁ Κλεομένης ἐπὶ τὸν ποταμὸν τοῦτον ἐσφαγιάζετο αὐτῷ. καὶ οὐ γὰρ ἐκαλλιέρεε οὐδαμῶς διαβαίνειν μιν, ἄγασθαι μὲν*

---

1) De *σφαγίων* et *ἱερῶν* discrimine vid. infra III 2.
2) cf. P. Stengel, Jahrbücher für klass. Philol. 1882, pp. 733 sqq.

ἔφη τοῦ Ἐρασίνου οὐ προδιδόντος τοὺς πολίτας, Ἀργείους μέντοι οὐδ' ὡς χαιρήσειν. —

Σφάγια a Graecis illis domum petentibus Centritae fluvio perpetrata luculenter describit Xenophon:

Exp. IV 3, 17: ἐπειδὴ δὲ ἦσαν κατὰ τὴν διάβασιν τοῦ ποταμοῦ, ἔθεντο τὰ ὅπλα, καὶ αὐτὸς πρῶτος Χειρίσοφος στεφανωσάμενος καὶ ἀποδὺς ἐλάμβανε τὰ ὅπλα καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσι παρήγγελε, καὶ τοὺς λοχαγοὺς ἐκέλευεν ἄγειν τοὺς λόχους ὀρθίους, τοὺς μὲν ἐν ἀριστερᾷ, τοὺς δ' ἐν δεξιᾷ ἑαυτοῦ. καὶ οἱ μὲν μάντεις ἐσφαγιάζοντο εἰς τὸν ποταμόν . . . ἐπεὶ δὲ καλὰ ἦν τὰ σφάγια, ἐπαιάνιζον πάντες οἱ στρατιῶται καὶ ἀνηλάλαζον. . . . καὶ Χειρίσοφος μὲν ἐνέβαινε καὶ οἱ σὺν ἐκείνῳ.[1]) —

Ἱερὰ, non σφάγια, patraverunt Alexander eiusque duces, priusquam Tanaim (Arrian. Exp. IV 4, 3), Indum (Arr. Exp. V 3, 6), Hyphasim (Arr. Exp. V 28, 4) superarent:

Arr. Exp. IV 4, 3: . . . ἐπενόει διαβαίνειν ἐπ' αὐτούς (hostes, qui in altera fluminis ripa collocati erant) καὶ τὰς διφθέρας παρεσκεύαζεν ἐπὶ τῷ πόρῳ. θυομένῳ δὲ (Alexandro) ἐπὶ τῇ διαβάσει τὰ ἱερὰ οὐκ ἐγίγνετο. ὁ δὲ βαρέως μὲν ἔφερεν οὐ γιγνομένων, ὅμως δὲ ἐκαρτέρει καὶ ἔμενεν. ὡς δὲ οὐκ ἀνίεσαν οἱ Σκύθαι, αὖθις ἐπὶ τῇ διαβάσει ἐθύετο. καὶ αὖ ἐς κίνδυνον αὐτῷ σημαίνεσθαι Ἀρίστανδρος ὁ μάντις ἔφραζεν. —

V 3, 5, 6: Ἀλέξανδρος δὲ ὡς ἀφίκετο ἐπὶ τὸν Ἰνδὸν ποταμὸν, καταλαμβάνει γέφυράν τε ἐπ' αὐτῷ πεποιημένην πρὸς Ἡφαιστίωνος . . . ἐνταῦθα θύει Ἀλέξανδρος τοῖς θεοῖς ὅσοις αὐτῷ νόμος καὶ ἀγῶνα ποιεῖ γυμνικὸν

1) cf. etiam Herod. VII 113, 114: Persae ex Graecia fugientes ad detrimenta in Strymone transeundo evitanda fluvio albos equos immolaverunt: ἐς τὸν οἱ Μάγοι ἐκαλλιερέοντο σφάζοντες ἵππους λευκούς. φαρμακεύσαντες δὲ ταῦτα ἐς τὸν ποταμὸν καὶ ἄλλα πυλλὰ πρὸς τούτοισι ἐν Ἐννέα ὁδοῖσι τῇσι Ἠδωνῶν ἐπορεύοντο κατὰ τὰς γεφύρας, τὸν Στρυμόνα εὑρόντες ἐξευγμένον. —

καὶ ἱππικὸν ἐπὶ τῷ ποταμῷ· καὶ γίγνεται αὐτῷ ἐπὶ τῇ διαβάσει τὰ ἱερά. —

V 28, 4: ἐνταῦθα δὴ λέγει Πτολεμαῖος ὁ Λάγου ὅτι ἐπὶ τῇ διαβάσει (Hyphasis fluminis) οὐδὲν μεῖον ἐθύετο, θυομένῳ δὲ οὐκ ἐγίγνετο αὐτῷ τὰ ἱερά. —

Urgendum σφάγια fluviis ipsis esse patrata, diis ἱερὰ consulendis, utrum transitus faustus esset necne (cf. Arr. V 3, 5, 6 supra p. 30). Mirum fortasse cuipiam videtur esse, quod, quatenus ex exemplis colligi potest, antiquioribus temporibus σφάγια, seriore aetate ἱερὰ potissimum erant usitata. Quod quomodo intelligendum sit, cum ea quaestione cohaeret, cur universe Graeci in bello fluviis, maxime fluviis hostium terrae, sacrificaverint. Paulisper igitur in hac quaestione subsistam necesse est.

Proficiscor ab Herodoto. Cleomenes cum σφάγια immolans impetrire non posset, haec verba ad Erasinum fecit: ἄγασθαι μὲν, ἔφη, τοῦ Ἐρασίνου οὐ προδιδόντος τοὺς πολίτας, Ἀργείους μέντοι οὐδ' ὡς χαιρήσειν (cf. supra p. 29). Credebat rex sacrum propterea infauste cecidisse, quod Erasinus, Argivorum fluvius, populares contra hostes vellet protegere. Quaeri potest Cleomenis verba utrum solius regis religionem an vulgatam Graecorum opinionem indicent. Quid sit respondendum, ex iis quae sequuntur apparebit.

Homerus Iliad. XXI vv. 234 sqq. Scamandrum misericordia commotum, quod Troiani ab Achille trucidantur, ripas superfluere et acerrimam cum Achille pugnam facere depingit. Horribilem in modum sic fallit et ulciscitur Scamander Achillis verba Troianos illudentia:

„οὐδ' ὑμῖν ποταμός περ ἐύρροος ἀργυροδίνης
ἀρκέσει, ᾧ δὴ δηθὰ πολέας ἱερεύετε ταύρους,
ζωοὺς δ' ἐν δίνῃσι καθίετε μώνυχας ἵππους.
ἀλλὰ καὶ ὣς ὀλέεσθε κακὸν μόρον, εἰς ὅ κε πάντες
τίσετε Πατρόκλοιο φόνον καὶ λοιγὸν Ἀχαιῶν,
οὓς ἐπὶ νηυσὶ θοῇσιν ἐπέφνετε νόσφιν ἐμεῖο“
(Iliad. XXI vv. 130 sqq.). —

Iliad. XI vv. 725 sqq. poeta narrat Pylios, qui accurrerant, ut Thryoessa urbem Pyliam ab hostibus obsessam defenderent, in ripa Alphei fluminis cum aliis diis tum Alpheo sacrificasse:

ἔνθεν πανσυδίῃ σὺν τεύχεσι θωρηχθέντες
ἔνδιοι ἱκόμεσθ' ἱερὸν ῥόον Ἀλφειοῖο·
ἔνθα Διὶ ῥέξαντες ἱ᾽ περμενεῖ ἱερὰ καλά,
ταῦρον δ' Ἀλφειῷ, ταῦρον δὲ Ποσειδάωνι,
αὐτὰρ Ἀθηναίῃ γλαυκώπιδι βοῦν ἀγελαίην. —

Quo sacro Pylios ab Alpheo impetrare voluisse, ut urbem[1]) accolarum contra hostes tueretur, recte me puto interpretari ex Aeschylo, qui in „Septem" vv. 271 sqq. Eteoclem ante pugnam diis patriis, quorum maxime Ismeno, vota facientem inducit:

ἐγὼ δὲ χώρας τοῖς πολισσούχοις θεοῖς
πεδιονόμοις τε καὶ γοραῖς ἐπισκόποις
Δίρκης τε πηγαῖς, χὕδατ' Ἰσμηνοῦ λέγω,[2])
εὖ ξυντυχόντων καὶ πόλεως σεσωσμένης,
μήλοισιν αἱμάσσοντας ἑστίας θεῶν,
ταυροκτονοῦντας θεοῖσιν, ὧδ' ἐπεύχομαι
θήσειν τροπαῖα.

Atque etiam versus ex Aeschyli „Mysis" servatos

ποταμοῦ Καΐκου χαῖρε πρῶτος ὀργεών,
εὐχαῖς δὲ σῴζοις δεσπότας παιωνίαις

cum Maassio, qui sententiam suam in scholis protulit, explicandos esse iudico Caici sacerdotem incitari, ut Fluvii auxilium Telepho contra Mysorum hostes pugnaturo imploret.

Pro certo igitur affirmari potest habitos esse a Graecis fluvios accolarum patronos, a quibus contra hostes terram invadentes auxilium peteretur. Vestigia huius Graecorum

1) Thryoessa urbs ad Alpheum sita est.

2) Sic in H. Weilii editione, Lipsiae 1903. Alii editores exhibent: „*οὐκ ἀπ' Ἰσμηνὸν λέγω*". Ad hanc lectionem schol.: *οὐκ ἀριθμῶ τὸν Ἰσμηνόν, ὡς δηλοῦ ὄντος ὅτι τιμᾶται καὶ ἐγγράφεται τοῖς τιμωμένοις.*

opinionis apparent etiam apud Xenophontem et Plutarchum: Graeci Cyro contra regem Persarum duce cum ad Euphratem venissent, pedibus flumen transire poterant, id quod post Thapsacenorum memoriam numquam antea factum erat. Qua de re Xenophon iudicat: „*ἐδόκει δὴ θεῖον εἶναι σαφῶς καὶ ὑποχωρῆσαι τὸν ποταμὸν Κύρῳ ὡς βασιλεύσοντι* (Exp. I 4, 18)". Simile exemplum exstat Plut. Luc. XXIV: Paulo ante Lucullum ad Euphratem progressum admodum imbribus auctae erant fluminis aquae. Luculli adventu subito flumen decrevit, ut facile posset superari: *Οἱ δὲ ἐπιχώριοι νησίδας ἐν τῷ πόρῳ μικρὰς διαφανείσας θεασάμενοι καὶ τεναγίζοντα τὸν ῥοῦν προσεκύνουν τὸν Λούκουλλον, ὡς ὀλιγάκις συμβεβηκότος πρότερον, ἐκείνῳ δ' ἑκουσίως χειροήθη καὶ πρᾷον αὐτὸν ἐνδιδόντος τοῦ ποταμοῦ καὶ παρέχοντος ἀπράγμονα καὶ ταχεῖαν τὴν διάβασιν.* —

Quibus praemissis perfacile intellegas, cur Graeci bellantes imprimis fluviis terrae hostium *σφάγια* patraverint. Constat apud Graecos deos atque heroes patrios, potentissimos patriae defensores, imploratos esse ante pugnas, ut populares contra hostes adiuvarent,[1]) cum hostes terrae cuidam bellum inferentes deos atque heroes huius terrae placavisse vel precibus vel sacris permulta probent exempla: Archidamus antequam Plataeas obsideret, divinos illos Plataeensium patronos precatus est, ut sibi Plataeenses pro iniuriis castigaturo ignoscerent (Thuc. II 74). Solo Salaminem insulam Atheniensibus recuperaturus ab oraculo Delphico responsum accepit:

Ἀρχηγοὺς χώρας θυσίαις ἥρωας ἐνοίκους
ἵλασο, τοὺς κόλποις Ἀσωπιὰς ἀμφικαλύπτει,
οἳ φθίμενοι δέρκονται ἐς ἠέλιον δύνοντα (Plut. Sol. IX).

Oraculo oboediens Solo in insulam se contulit noctu et *σφάγια* perpetravit Periphemo et Cychreo heroibus Sala-

1) Plut. Arist. XI 3. vid. E. Rohde, Psyche, pp. 182 sqq.

miniis (Plut. Sol. IX). Elucet ad heroes placandos illa *σφάγια* esse postulata ab oraculo. —

Eodem consilio *σφάγια* fluviis patrabantur. Sacro piaculari averruncabant hostes iram fluminis, quod essent transgressuri. Haec propria videtur fuisse causa sacrorum fluviis hostilibus actorum. Seriore autem aetate Graeci verae horum sacrificiorum originis videntur obliti esse. Conscientia et voluntas piaculandi non semper viguit ante fluvios hostium transeundos, id tantum sacrificando spectabatur, transitus utrum prospere eveniret necne. Sacra diis, non Fluvio, in eundem finem agebantur atque illa *ἱερὰ ἐπὶ πορείᾳ* similiaque consultoria. Optime ita explicatur, quod ab Alexandro atque imperatoribus eius *ἱερὰ*, non *σφάγια* perpetrabantur ante fluviorum transitum.

2b.

Periculosior proelio interdum navigatio. Maximi erat momenti saeva maris numina placare. Quod *σφαγίοις* Graecos effecisse nonnulla docent exempla.

Cleomenes, rex Lacedaemoniorum, Argivos bello persecuturus, postquam in Thyream advenit, naves ascendit *σφαγίοις* Neptuno factis:

Herod. VI 76: *μετὰ δὲ ταῦτα ἐξαναχωρήσας τὴν στρατιὴν κατήγαγε ἐς Θυρέην, σφαγιασάμενος δὲ τῇ θαλάσσῃ ταῦρον πλοίοισί σφεας ἤγαγε ἔς τε τὴν Τιρυνθίην χώρην καὶ Ναυπλίην.* —

Alexander Neptuno sacrificavit, cum partem exercitus navibus esset impositurus:

Arr. Exp. VI 19, 5: *ἐνταῦθα ταύρους τε σφάξας τῷ Ποσειδῶνι ἀφῆκεν ἐς τὴν θάλασσαν καὶ σπείσας ἐπὶ τῇ θυσίᾳ τήν τε φιάλην χρυσῆν οὖσαν καὶ κρατῆρας χρυσοῦς ἐνέβαλεν ἐς τὸν πόντον χαριστήρια εὐχόμενος σῳόν οἱ παραπέμψαι τὸν στρατὸν τὸν*

ναυτικὸν, ὅντινα ξὺν Νεάρχῳ ἐπενόει στέλλειν ὡς ἐπὶ τὸν κόλπον τὸν Περσικόν. —

Hellespontum traiciens medio in mari Alexander Neptuno Nereidibusque sacra peregit:[1])

I 11, 6: *Ἀλέξανδρον δὲ ἐξ Ἐλαιοῦντος ἐς τὸν Ἀχαιῶν λιμένα κατᾶραι ὁ πλείων λόγος κατέχει καὶ αὐτόν τε κυβερνῶντα τὴν στρατηγίδα ναῦν διαβάλλειν καὶ, ἐπειδὴ κατὰ μέσον τὸν πόρον τοῦ Ἑλλησπόντου ἐγένετο, σφάξαντα ταῦρον τῷ Ποσειδῶνι καὶ Νηρηΐσι σπένδειν ἐκ χρυσῆς φιάλης ἐς τὸν πόντον.*[2]) —

2c.[3])

Graeci in bello vel inter se vel cum hostibus pactionem ineuntes caerimonias quasdam observabant. Semper fere erat usus, ut in paciscendo altera pars alteri iusiurandum daret pignoraque traderet (cf. Xen. Exp. II 3, 28; IV, 8, 7). Ad pactionem confirmandam interdum etiam sacra patrabantur. Quae sacrificia piaculis simillima modo ex una hostia vel potius ex hostiis unius generis constabant modo

---

1) Simili consilio Mithridates contra Romanos exiens equos Neptuno demersit: Appian. Bell. Mithr. 70: *ἀρχομένου δ' ἦρος ἀπόπειραν τοῦ ναυτικοῦ ποιησάμενος ἔθυε τῷ στρατίῳ Διὶ τὴν συνήθη θυσίαν καὶ Ποσειδῶνι λευκῶν ἵππων ἅρμα καθεὶς εἰς τὸ πέλαγος ἐπὶ Παφλαγονίαν ἠπείγετο.* —

2) Pergit Arrianus: *λέγουσι δὲ καὶ πρῶτον ἐκ τῆς νεὼς σὺν τοῖς ὅπλοις ἐκβῆναι αὐτὸν ἐς τὴν γῆν τὴν Ἀσίαν καὶ βωμοὺς ἱδρύσασθαι ὅθεν τε ἐσαύθη ἐκ τῆς Εὐρώπης καὶ ὅπου ἐξέβη τῆς Ἀσίας Διὸς ἀποβατηρίου καὶ Ἀθηνᾶς καὶ Ἡρακλέους.* Iisdem de causis Alexander tum construxit aras diis patriis atque postea in India diis Olympicis (cf. V 29, 1: *χαριστήρια τοῖς θεοῖς τοῖς ἐς τοσόνδε ἀγαγοῦσιν* etc., vid. infra IV 1).

3) Piaculis haec sacra subiunxi, quod admodum illis sunt similia (vid. Stengel: Kultusalt. p. 121).

tribus ex hostiis variorum generum.[1]) Eo videntur fuisse diversa, quod *τριττύες* graviores erant simplicibus sacris. Monendum autem apud Homerum hostiarum ternionem postea his in sacris solitum non inveniri. Iliad. III vv. 268 sqq. oves[2]) mactantur:

ἀτὰρ κήρυκες ἀγαυοὶ
ὅρκια πιστὰ θεῶν σύναγον, κρητῆρι δὲ οἶνον
μῖσγον, ἀτὰρ βασιλεῦσιν ὕδωρ ἐπὶ χεῖρας ἔχευαν.
Ἀτρεΐδης δὲ ἐρυσσάμενος χείρεσσι μάχαιραν,
ἥ οἱ πὰρ ξίφεος μέγα κουλεὸν αἰὲν ἄωρτο,
ἀρνῶν ἐκ κεφαλέων τάμνε τρίχας· αὐτὰρ ἔπειτα
κήρυκες Τρώων καὶ Ἀχαιῶν νεῖμαν ἀρίστοις.
τοῖσιν δ' Ἀτρεΐδης μεγάλ' εὔχετο χεῖρας ἀνασχών.
. . . . . .
. . . . . .
ἦ καὶ ἀπὸ στομάχους ἀρνῶν τάμε νηλέι χαλκῷ.
καὶ τοὺς μὲν κατέθηκεν ἐπὶ χθονὸς ἀσπαίροντας,
θυμοῦ δενομένους· ἀπὸ γὰρ μένος εἵλετο χαλκός·
οἶνον δ' ἐκ κρητῆρος ἀφυσσόμενοι δεπάεσσιν
ἔκχεον, ἠδ' εὔχοντο θεοῖς αἰειγενέτῃσιν. —

Septem illi heroes, qui iurant se esse aut Thebas diruturos aut morituros pugnantes, bovem sacrificant:

Aesch. Sept. vv. 42 sqq.:

ἄνδρες γὰρ ἑπτὰ θούριοι λοχαγέται,
ταυροσφαγοῦντες ἐς μελάνδετον σάκος
καὶ θιγγάνοντες χερσὶ ταυρείου φόνου
Ἄρη τ' Ἐνυὼ καὶ φιλαίματον Φόβον
ὡρκωμότησαν ἢ πόλει κατασκαφὰς
θέντες λαπάξειν ἄστυ Καδμείων βίᾳ,
ἢ γῆν θανόντες τήνδε φυράσειν φόνῳ.

1) cf. Il. XIX 197 schol.: *πρὸς δὲ τὰ ὅρκια τρισὶν ἐχρῶντο Ἀτικοί, κάπρῳ κριῷ ταύρῳ·* cf. Hesych. s. v. *τρικτύα*, Suid. s. v. *τριττύς*, Et. M. s. v. *τριττύαν.*

2) Sacrum commune erat: itaque Troiani duas, Graeci unam ovem hoc ad sacrificium praebent (Il. III vv. 116 sqq.).

De foedere inter Iphicratem et Iasonem bellantes icto Polyaenus haec narrat: *Ἰφικράτης ἐν Θετταλίᾳ καὶ Ἰάσων ὁ τύραννος πλησίον ποταμοῦ σπείσασθαι βουλόμενοι δι' ἀγγέλων ἠρεύνησαν· καὶ οὕτως ὑπὸ τὴν γέφυραν ἐλθόντες διελέξαντο· ἐπεὶ δὲ καὶ τοὺς ὅρκους διὰ τῶν ἱερείων ἐχρῆν ποιήσασθαι, Ἰφικράτης μὲν δὴ ἐπὶ τὴν γέφυραν ἀνῆλθεν, Ἰάσων δὲ τὸ ἱερεῖον παραλαβὼν τοῦ ποιμένος ἀπαλλαγέντος σφαγιάζειν εἰς τὸν ποταμὸν ἤρχετο* etc. (III 9,40). —

Videmus igitur omnibus temporibus simplicia haec sacra fuisse usitata.

Ad solemnitatem augendam *τριττὺς* immolabatur.[1]) Talia sacra a Graecis illis agebantur cum Persis paciscentibus:

Xen. Exp. II 2, 8, 9: *καὶ ὤμοσαν οἵ τε Ἕλληνες καὶ ὁ Ἀριαῖος καὶ τῶν σὺν αὐτῷ οἱ κράτιστοι μήτε προδώσειν ἀλλήλους σύμμαχοί τε ἔσεσθαι· οἱ δὲ βάρβαροι προσώμοσαν καὶ ἡγήσεσθαι ἀδόλως. ταῦτα δὲ ὤμοσαν, σφάξαντες ταῦρον καὶ λύκον*[2]) *καὶ κάπρον καὶ κριὸν εἰς ἀσπίδα, οἱ μὲν Ἕλληνες βάπτοντες ξίφος, οἱ δὲ βάρβαροι λόγχην. —*

Alterum exemplum exhibet Plutarchus:

Pyrrh. VI: . . . *συνήεσαν* (Pyrrhus et Lysimachus foedus facturi) *ὡς κατὰ σφαγίων ὁρκωμοτήσοντες. Ἐπεὶ δὲ ταύρου καὶ κάπρου καὶ κριοῦ προσαχθέντος ὁ κριὸς αὐτομάτως ἀπέθανε, τοῖς μὲν ἄλλοις γελᾶν ἐπῆει, τὸν δὲ Πύρρον ὁ μάντις Θεόδοτος ὀμόσαι διεκώλυσε, φήσας τὸ δαιμόνιον ἐνὶ προσημαίνειν τῶν τριῶν βασιλέων θάνατον. Ὁ μὲν οὖν Πύρρος οὕτως ἀπέστη τῆς εἰρήνης.*[3])

1) Sed posthomerica demum aetate (cf. supra p. 36).

2) Tres illas hostias Graeci, lupum Persae ad sacrificium contulerunt (cf. supra p. 36 adn. 2). Stengel: Kultusalt. p. 122, Jahrb. f. kl. Phil. 1883, p. 378 adn. 58.

3) cf. etiam Lasaulx: Der Eid bei den Griechen (Vorlesungsverzeichnis Würzburg 1844). De horum similiumque sacrorum ritu cf. Stengel: Kultusaltertümer pp. 119 sqq.

3a.

Cum exercitus ex itinere in urbem quandam sive amicorum sive hostium devertebat, imperator sacrificans deos urbis praesides venerabatur.

Dercylidas, dux Lacedaemoniorum, postquam Scepsim et Gergithem urbes, quae in hostium potestate erant, intravit, Minervae in arce sacra obtulit:

Xen. Hist. Gr. III 1, 21: *γνοὺς δὲ ὁ Μειδίας ὅτι οὐκ ἂν δύναιτο κωλύειν βίᾳ τῶν πολιτῶν, εἴασεν αὐτὸν εἰσιέναι. ὁ δὲ Δερκυλίδας θύσας τῇ Ἀθηνᾷ ἐν τῇ τῶν Σκηψίων ἀκροπόλει τοὺς μὲν τοῦ Μειδίου φρουροὺς ἐξήγαγεν* etc. —

III 1, 22, 23: *'Κέλευσον, ὦ Μειδία, ἀνοῖξαι τὰς πύλας* (Gergithis urbis), *ἵνα ἡγῇ μὲν σύ, ἐγὼ δὲ σὺν σοὶ εἰς τὸ ἱερὸν ἔλθω κἀνταῦθα θύσω τῇ Ἀθηνᾷ,' ὁ Μειδίας ὤκνει μὲν ἀνοίγειν τὰς πύλας, φοβούμενος δέ, μὴ παραχρῆμα συλληφθῇ, ἐκέλευσεν ἀνοῖξαι. ὁ δ' ἐπεὶ εἰσῆλθεν, ἔχων αὖ τὸν Μειδίαν ἐπορεύετο πρὸς τὴν ἀκρόπολιν· καὶ τοὺς μὲν ἄλλους στρατιώτας ἐκέλευε θέσθαι περὶ τὰ τείχη τὰ ὅπλα, αὐτὸς δὲ σὺν τοῖς περὶ αὐτὸν ἔθυε τῇ Ἀθηνᾷ.* —

Pyrrhus a Graecis contra Demetrium Macedonem auxilio arcessitus cum Athenas advenisset, confestim Minervae in arce sacrificavit:

Plut. Pyrrh. XII: *ἐβοήθει τοῖς Ἕλλησι καὶ παρῆλθεν εἰς τὰς Ἀθήνας. Ἀναβὰς δὲ εἰς τὴν ἀκρόπολιν καὶ θύσας τῇ θεῷ καὶ καταβὰς αὐθημερὸν ἀγαπᾶν μὲν ἔφησε τοῦ δήμου τὴν πρὸς αὐτὸν εὔνοιαν καὶ πίστιν.* —

Alexandrum per Asiam et Aegyptum et rursus per Asiam usque ad Indum flumen oppida quaedam visitantem semper fere sacra perpetrasse diis urbium Arrianus testatur. Sacrificavit ille Ephesi Dianae, Magarsi et Nicaeae Minervae, Memphide Apidi, Solis Aesculapio:

Arrian. I 18, 2: *αὐτὸς δὲ ὑπομείνας ἐν Ἐφέσῳ θυσίαν τε ἔθυσε τῇ Ἀρτέμιδι καὶ πομπὴν ἔπεμψε ξὺν τῇ στρατιᾷ πάσῃ ὡπλισμένῃ τε καὶ ὡς ἐς μάχην ξυντεταγμένῃ.* —

II 5, 8: *Ἀλέξανδρος δὲ ἐν Σόλοις θύσας τε τῷ Ἀσκληπιῷ καὶ πομπεύσας αὐτός τε καὶ ἡ στρατιὰ πᾶσα καὶ λαμπάδα ἐπιτελέσας καὶ ἀγῶνα διαθεὶς γυμνικὸν καὶ μουσικὸν Σολεῦσι μὲν δημοκρατεῖσθαι ἔδωκεν.* —

II 5, 9: *αὐτὸς δὲ* (Alexander) *σὺν τοῖς πεζοῖς καὶ τῇ ἴλῃ τῇ βασιλικῇ ἐς Μάγαρσον ἦκε καὶ τῇ Ἀθηνᾷ τῇ Μαγαρσίδι ἔθυσεν.* —

III 1, 4: *ἐκεῖθεν δὲ διαβὰς τὸν πόρον ἦκεν ἐς Μέμφιν καὶ θύει ἐκεῖ τοῖς τε ἄλλοις θεοῖς καὶ τῷ Ἄπιδι καὶ ἀγῶνα ἐποίησε γυμνικόν τε καὶ μουσικόν.* —

IV 22, 6: *ἀφικόμενος δὲ ἐς Νίκαιαν πόλιν καὶ τῇ Ἀθηνᾷ θύσας προυχώρει ὡς ἐπὶ τὸν Κωφῆνα* etc. —

Agmen claudant duo exempla per se satis clara:

Polyb. IV 73: *ταῦτα δὲ διαπραξάμενος* (Philippus Eleos bello persequens) *ἦκε πεμπταῖος εἰς Ὀλυμπίαν. θύσας δὲ τῷ θεῷ καὶ τοὺς ἡγεμόνας ἑστιάσας, ἅμα δὲ καὶ τὴν λοιπὴν προσαναπαύσας δύναμιν ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας, μετὰ ταῦτα πάλιν ἀνέζευξεν.* —

Plut. Cleom. XXX: *Ὁ δὲ Ἀντίγονος ἐξ ἐφόδου παραλαβὼν τὴν πόλιν* (Spartam) *καὶ χρησάμενος τοῖς Λακεδαιμονίοις φιλανθρώπως, καὶ τὸ ἀξίωμα τῆς Σπάρτης οὐ προπηλακίσας οὐδ' ἐνυβρίσας, ἀλλὰ καὶ νόμους καὶ πολιτείαν ἀποδοὺς καὶ τοῖς θεοῖς θύσας, ἀνεχώρησεν ἡμέρᾳ τρίτῃ.*

3b.

Hom. Iliad. VIII vv. 236 sqq. Agamemno animo contristato, quod Graeci a Troianis vicuntur, ad Iovem precatur haec verba exclamans:

Ζεῦ πάτερ, ἦ ῥά τιν' ἤδη ὑπερμενέων βασιλήων
τῇδ' ἄτῃ ἄασας καί μιν μέγα κῦδος ἀπηύρας;
οὐ μέν δή ποτέ φημι τεὸν περικαλλέα βωμὸν
νηὶ πολυκληῖδι παρελθέμεν ἐνθάδε ἔρρων,

ἀλλ' ἐπὶ πᾶσι βοῶν δημὸν καὶ μηρί' ἔκηα,
ἱέμενος Τροίην ἐντείχεον ἐξαλαπάξαι.[1]) —

Poeta veterem morem religiosum stringit, eum, quo dux cum exercitu alienas per regiones proficiscens cum sacra praetergrediebatur, in quibus dii clarissimi vel patrii colebantur, illic sacrificare solebat, si fieri poterat. Huc referre licet exempla quae sequuntur.

Alexander a Tyriis postulavit, ut se Herculi ut deo patrio sacrificare sinerent:

Arrian. Exp. II 15, 6, 7: *ἐντεῦθεν δὲ προὐχώρει ὡς ἐπὶ Τύρον, καὶ ἐντυγχάνουσιν αὐτῷ κατὰ τὴν ὁδὸν πρέσβεις Τυρίων ἀπὸ τοῦ κοινοῦ ἐσταλμένοι ὡς ἐγνωκότων Τυρίων πράσσειν ὅτι ἂν ἐπαγγέλλῃ Ἀλέξανδρος. ὁ δὲ τήν τε πόλιν ἐπαινέσας καὶ τοὺς πρέσβεις . . . ἐκέλευσεν ἐπανελθόντας φράσαι Τυρίοις ὅτι ἐθέλει παρελθὼν ἐς τὴν πόλιν θῦσαι τῷ Ἡρακλεῖ.*[2]) II 16, 1: *Ἔστι γὰρ ἐν Τύρῳ ἱερὸν Ἡρακλέους παλαιότατον ὧν μνήμη ἀνθρωπίνη διασῴζεται* (cf. Diod. XVII 40, 2). —

Pietatis causa Alexander Minervae Iliacae sacrificium egit:

I 11, 7: *ἀνελθόντα δὲ ἐς Ἴλιον τῇ τε Ἀθηνᾷ θῦσαι τῇ Ἰλιάδι, καὶ τὴν πανοπλίαν τὴν αὐτοῦ ἀναθεῖναι ἐς τὸν νεών, καὶ καθελεῖν ἀντὶ ταύτης τῶν ἱερῶν τινα ὅπλων ἔτι ἐκ τοῦ Τρωικοῦ ἔργου σῳζόμενα* (cf. Plut. Alex. XV; Diod. XVII 17, 6). —

Postremo affero locum, qui quamquam ad ducem Romanum pertinet, tamen morem illum Graecorum optime demonstrat.

1) cf. schol. Il. VIII 239: *παιδεύει δὲ ἡμᾶς καὶ ἐπὶ ξένης ὄντας θεῷ προσανέχειν ἀεί, ἀφ' οὗ πᾶν τὸ διδόμενον.*

2) cf. Curt. Ruf. De reb. gest. Alex. IV 7: Ille dona, ut ab amicis, accipi iussit, benigneque legatos allocutus, Herculi, quem praecipue Tyrii colerent, sacrificare velle se dixit: Macedonum reges credere, ab illo deo ipsos genus ducere, se vero ut id faceret etiam oraculo monitum.

Pompeius ad praedones maritimos bello persequendos in Asiam missus ceteras urbes praetervectus est, Athenis autem, in clarissima deorum sede, sacrificans deos coluit.[1])

Plut. Pomp. XXVII: *Ἐπειγόμενος δὲ τῷ καιρῷ καὶ παραπλέων τὰς πόλεις ὑπὸ σπουδῆς ὅμως οὐ παρῆλθε τὰς Ἀθήνας, ἀναβὰς δὲ καὶ θύσας τοῖς θεοῖς καὶ προσαγορεύσας τὸν δῆμον εὐθὺς ἀπιὼν ἀνεγίγνωσκεν εἰς αὐτὸν ἐπιγεγραμμένα μονόστιχα, τὸ μὲν ἐντὸς τῆς πύλης* etc. —

3c.

Xenophon H. Gr. IV 5, 11 de Lacedaemoniis contra Corinthios bellum gerentibus tradit Amyclaeos, qui expeditioni Lacedaemoniorum intererant, ad celebranda Hyacinthia domum revertisse. Adnotat auctor: *οἱ Ἀμυκλαῖοι ἀεί ποτε ἀπέρχονται εἰς τὰ Ὑακίνθια ἐπὶ τὸν παιᾶνα, ἐάν τε στρατοπεδευόμενοι τυγχάνωσιν ἐάν τε ἄλλως πως ἀποδημοῦντες.*[2]) Etsi exempla similia, quibus Graecos ad solemnia patria agenda bello interrupto domum se contulisse probetur, non inveni, tamen patrios dies festos ab iis extra fines patriae in itinere vel universe in bello versantibus non esse neglectos per se videtur esse verisimillimum.

Plerumque Graecos bellantes ludis in ipsa patria adesse prohibitos esse apparet.

Sed in itinere perpetrare poterant sacra aliasque caerimonias diebus festis in patria usitata. Quod re vera factum esse Xenophon testis Exped. I 2, 10: Graeci Peltis tres dies

1) Xerxes Graecis bellum illaturus Minervae Iliacae sacra obtulit. Herod. VII 43: *ἐς τὸ Πριάμου Πέργαμον ἀνέβη ἥμερον ἔχων θησάσθαι. θησάμενος δὲ καὶ πυθόμενος ἐκείνων ἕκαστα τῇ Ἀθηναίῃ τῇ Ἰλιάδι ἔθυσε βοῦς χιλίας.*

2) cf. Paus. III 10, 1; IV 19, 4.

morantur, *ἐν αἷς Ξενίας ὁ Ἀρκὰς τὰ Λύκαια ἔθυσε καὶ ἀγῶνα ἔθηκε. τὰ δὲ ἆθλα ἦσαν στλεγγίδες χρυσαῖ. ἐθεώρει δὲ τὸν ἀγῶνα καὶ Κῦρος.* Ex Amyclaeorum exemplo profecti recte, opinor, suspicamur Lycaea sacra ab Arcadibus tum esse perpetrata, quod eodem tempore in Arcadia Lycaea celebrabantur. Etiam Xenophontis verbis haec interpretatio suppeditatur: *Ξενίας ὁ Ἀρκὰς ἔθυσε τὰ Λύκαια.* Articulus *τὰ* non sinit locum aliter explicari ac Xeniam sacra in Lycaeis patriis solita peregisse. Maxime gaudeo Immerwahrium iam ante me recte de hac re iudicasse: „In der oben zitierten Stelle aus Xenophons Anabasis wird berichtet, der Arkader Xenias habe einen dreitägigen Aufenthalt in Peltae dazu benutzt, um die heimischen Lykäen zu feiern. Dies tat er doch wohl um dieselbe Zeit, wo dieses Fest in der Heimat gefeiert wurde. Andernfalls wäre seine Handlungsweise gerade so widersinnig, als wenn z. B. heutzutage eine Schiffsmannschaft in fernen Weltgegenden das heimische Weihnachtsfest im Oktober feiern wollte.“ [1]) Male igitur K. Kourouniotes in *Ἐφ. Ἀρχ.* 1905 p. 165: *Ἐγὼ νομίζω μᾶλλον ὅτι τὸ „ἔθυσε τὰ Λύκαια“ δύναται νὰ εἶνε τρόπος ἐκφράσεως τοῦ Ξενοφῶντος ἀντὶ τοῦ „ἔθυσε τῷ Λυκαίῳ Διὶ“ ἢ πιθανώτερον „τοῖς Λυκαίοις θεοῖς“ ἤτοι τῷ Διὶ ὁμοῦ καὶ τῷ Πανί.*

Primum quidem negandum est pro: *ἔθυσε τοῖς Λυκαίοις θεοῖς* dici posse: *ἔθυσε τὰ Λύκαια.* Si, quod Kourouniotes vult, Xenophontis loco de sacris quibusdam de causis diis Lycaeis patratis ageretur, articulus *τὰ* deesset (cf. Xen. Exp. IV 8, 25: *ἦλθον δ' αὐτοῖς ἱκανοὶ βόες ἀποθῦσαι τῷ Διὶ σωτήρια καὶ τῷ Ἡρακλεῖ ἡγεμόσυνα*). Accedit, quod, cum Kourouniota si facimus, nulla potest excogitari causa, cur Arcades soli Graecorum tum sacrificia egerint ludosque celebraverint solemnes. Valet igitur quam supra cum Immerwahrio proposui sententia.

1) cf. Immerwahr: „Die Kulte und Mythen Arkadiens“, pp. 5, 6.

Arcades sacris perpetratis ludos fecerunt atque *στλεγγίδας* ut praemia distribuerunt. De ludis Lycaeis in Arcadia institutis accuratiora comperimus ex duabus inscriptionibus nuper inventis (cf. Kourouniotes l. a.). Ludorum ordo hic erat: *δόλιχος, στάδιον, δίαυλος, πάλη, πυγμή, παγκράτιον, πένταθλον*, quorum *σταδίου, πάλης, πυγμῆς* pueri quoque participes erant. Equestrium ludorum nominantur certamina *τελέᾳ, συνωρίδι, ἵππῳ κέλητι.* Quamquam Xenophon singulorum Arcadum ludorum mentionem non facit, tamen hos ludos, quatenus fieri poterat, ab Arcadibus tum esse celebratos nihil obstat quin sumamus, praesertim cum Graeci apud Trapezuntem eosdem fere ludos fecerint (cf. infra p. 44). Memoratu dignum est Arcades morem patrium Lycaeorum patrandorum eo quoque imitatos esse, quod *στλεγγίδες* praemia victorum erant. Nam vasa metallica, ahenea potissimum, praemia erant, quae in Lycaeis victoribus proponebantur (cf. Pind. Nem. X 87 schol., Polem. in schol. Pind. Olymp. VII 153). Elucet igitur hunc morem tum secutos esse Arcades, non alias res velut bovum pelles, quae in ludis apud Trapezuntem institutis distribuebantur, sed *στλεγγίδας* donantes.

Quam fuerit in usu, ut dies cuiusdam dei patrii festus ab exercitu sive duce in bellando occupato ageretur, etiam exemplo ab Arriano exhibito illustratur: Alexander in Indiam profecturus in Bactriana hiemabat. Advenit dies Bacchi sacer, quo in patria sacrificabatur a Macedonibus. Alexander illo die omisit Baccho sacrificium solitum facere. Postea autem, cum vates Bacchum a se poenam petiturum esse propter sacrum deo non patratum minitarentur, dei iram sacrificando placare studuit:

Arrian. Exp. IV 8, 1: *εἶναι μὲν γὰρ ἡμέραν ἱερὰν τοῦ Διονύσου Μακεδόσι καὶ θύειν Διονύσῳ ὅσα ἔτη ἐν αὐτῇ Ἀλέξανδρον. τὸν δὲ τοῦ Διονύσου μὲν ἐν τῷ τότε ἀμελῆσαι λέγουσι* etc. ... IV 9, 5: *Καὶ ἐπὶ τούτοις τῶν μάντεών τινες μῆνιν ἐκ Διονύσου*

ἤδον, ὅτι ἡ θυσία ἐξελείφθη Ἀλεξάνδρῳ ἡ τοῦ Διονύσου ... καὶ τῷ Διονύσῳ τὴν θυσίαν ἀπέδωκεν (Alexander).

4a.

Periculis in itinere vitatis dux sacrificia modo simplicia modo splendidissima salvatoribus divinis reddebat.

Ac primum quidem quae sacrificia acta sint, cum exercitus e regione periculosa evasisset, exemplis demonstrabo.

Graeci, postquam vagis illis per Asiam itineribus prospere confectis primam in urbem Graecam, Trapezuntem, advenerunt, in collibus prope urbem sitis Iovi atque Herculi diis ut servatoribus sacra votiva peregerunt. Ludos gymnicos fecerunt imitantes ludos illos in patria solemnes:

Xen. Exp. IV 8, 25: *Μετὰ δὲ τοῦτο τὴν θυσίαν ἣν εὔξαντο παρεσκευάζοντο. ἦλθον δ' αὐτοῖς ἱκανοὶ βόες ἀποθῦσαι τῷ Διὶ σωτήρια καὶ τῷ Ἡρακλεῖ ἡγεμόσυνα καὶ τοῖς ἄλλοις θεοῖς ἃ εὔξαντο. ἐποίησαν δὲ καὶ ἀγῶνα γυμνικὸν ἐν τῷ ὄρει, εἵλοντο δὲ Δρακόντιον Σπαρτιάτην, ὃς ἔφυγε παῖς ὢν οἴκοθεν, παῖδα ἄκων κατακτανὼν ξυήλῃ πατάξας, δρόμου τ' ἐπιμεληθῆναι καὶ τοῦ ἀγῶνος προστατῆσαι. ἐπειδὴ δὲ ἡ θυσία ἐγένετο, τὰ δέρματα παρέδοσαν τῷ Δρακοντίῳ, καὶ ἡγεῖσθαι ἐκέλευον ὅπου τὸν δρόμον πεποιηκὼς εἴη. ὁ δὲ δείξας οὗπερ ἑστηκότες ἐτύγχανον. 'Οὗτος ὁ λόφος', ἔφη, κάλλιστος τρέχειν, ὅπου ἄν τις βούληται'. 'Πῶς οὖν', ἔφασαν, δυνήσονται παλαίειν ἐν σκληρῷ καὶ δασεῖ οὕτως'; ὁ δ' εἶπε· 'Μᾶλλόν τι ἀνιάσεται ὁ καταπεσών·' ἠγωνίζοντο δὲ παῖδες μὲν στάδιον τῶν αἰχμαλώτων οἱ πλεῖστοι, δόλιχον δὲ Κρῆτες πλείους ἢ ἑξήκοντα, πάλην δὲ καὶ πυγμὴν καὶ παγκράτιον ἕτεροι· καὶ καλὴ θέα ἐγένετο. πολλοὶ γὰρ κατέβησαν, καὶ, ἅτε θεωμένων τῶν ἑταίρων, πολλὴ φιλονεικία ἐγίγνετο. ἔθεον δὲ καὶ ἵπποι, καὶ ἔδει αὐτοὺς κατὰ τοῦ πρανοῦς ἐλάσαντας ἐν τῇ θαλάττῃ ἀναστρέψαντας πάλιν ἄνω πρὸς τὸν βωμὸν ἄγειν· καὶ κάτω μὲν οἱ πολλοὶ ἐκυλινδοῦντο. ἄνω δὲ πρὸς τὸ ἰσχυρῶς ὄρθιον μόλις βάδην ἐπορεύοντο οἱ ἵπποι· ἔνθα πολλὴ κραυγὴ καὶ γέλως καὶ παρακέλευσις ἐγίγνετο* (cf. Diod. XIV 30, 3).

Ad amoenam hanc descriptionem nihil adiungi opus est.

Iisdem de causis sacrificaverunt Graeci illi ludis pompisque singularum gentium sequentibus, cum complures deinceps dies per barbarorum fines profecti Cotyora urbem Graecam attigissent:

V, 5, 5: *Ἐνταῦθα* (Cotyoris) *ἔμειναν ἡμέρας τεττεράκοντα πέντε. ἐν δὲ ταύταις πρῶτον μὲν τοῖς θεοῖς ἔθυσαν καὶ πομπὰς ἐποίησαν κατὰ ἔθνος ἕκαστοι τῶν Ἑλλήνων καὶ ἀγῶνας γυμνικούς.* —

Amplo cum splendore Alexander diis gratiam rettulit, cum exercitus ex Gadrosiorum infestorum terra servatus in Carmaniam pervenisset:

Arrian. Exp. VI 28, 3: *ἀλλ' ἐκεῖνα ἤδη Ἀριστοβούλῳ ἑπόμενος ξυγγράφω, θῦσαι ἐν Καρμανίᾳ Ἀλέξανδρον χαριστήρια τῆς κατ' Ἰνδῶν νίκης καὶ ὑπὲρ τῆς στρατιᾶς, ὅτι ἀπεσώθη ἐκ Γαδρωσίων, καὶ ἀγῶνα διαθεῖναι μουσικόν τε καὶ γυμνικόν.* —

4b.

Sacra „*ἐπὶ ξυμφοραῖς ἀγαθαῖς*“ patrata appellantur ab Arriano multa eorum sacrificiorum, quae Alexander diis, patriis potissimum, facere solebat in urbibus ab exercitu visitatis. Pro omnibus bonis, quae exercitus et in itinere et in ipsa urbe accepisset, iis gratias diis esse actas e nomine cernitur. Aliquatenus igitur haec sacra eadem sive similia

illis sunt, quae modo commemoravi. Cavendum autem est, ne commutentur cum iis, quae dux diis urbis praesidibus perpetrare solebat.[1])

Exempla quae afferam per se satis sunt lucida:

Arrian. Exped. VII 14, 1: *Ἐν Ἐκβατάνοις δὲ θυσίαν ἔθυσεν Ἀλέξανδρος, ὥσπερ αὐτῷ ἐπὶ ξυμφοραῖς ἀγαθαῖς νόμος, καὶ ἀγῶνα ἐπετέλει γυμνικόν τε καὶ μουσικόν.* —

VII 24, 4: *Ἡμέραι τε οὐ πολλαὶ ἐπὶ τούτῳ ἐγένοντο καὶ τεθυκὼς* (Alexander Babylone moratus) *τοῖς θεοῖς τάς τε νομιζομένας θυσίας ἐπὶ ξυμφοραῖς ἀγαθαῖς καί τινας ἐκ μαντείας εὐωχεῖτο ἅμα τοῖς φίλοις.* —

Praeterea huc referenda sunt sacra Memphide (Arr. III 5, 2) Susis (III 16, 9), Zadacartis (III 25, 1), Taxilis (V 8, 3) ab Alexandro perpetrata:

III 5, 2: *ἐνταῦθα θύει τῷ Διὶ τῷ βασιλεῖ καὶ πομπεύει ξὺν τῇ στρατιᾷ ἐν τοῖς ὅπλοις καὶ ἀγῶνα ποιεῖ γυμνικὸν καὶ μουσικόν.* —

III 16, 9: *ἐνταῦθα θύσας τῷ πατρίῳ νόμῳ Ἀλέξανδρος καὶ λαμπάδα ποιήσας καὶ ἀγῶνα γυμνικόν, καταλιπὼν σατράπην μὲν τῆς Σουσιανῆς Ἀβουλίτην . . . προυχώρει ὡς ἐπὶ Πέρσας.* —

III 25, 1: *καὶ ἐνταῦθα διατρίψας ἡμέρας πεντεκαίδεκα καὶ θύσας τοῖς θεοῖς ὡς νόμος καὶ ἀγῶνα γυμνικὸν ποιήσας ὡς ἐπὶ Παρθυαίους ἦγεν.* —

V 8, 3: *καὶ ἐνταῦθα αὖ Ἀλέξανδρος ἐν Ταξίλοις θύει ὅσα οἱ νόμος καὶ ἀγῶνα ποιεῖ γυμνικόν τε καὶ ἱππικόν.* —

1) Ex eo, quod sacra *ἐπὶ ξυμφοραῖς ἀγαθαῖς* facta diis patriis fuisse dicata traditur, clare apparet aliter ea esse explicanda atque illa divinis urbium patronis oblata.

4c.

Quanto in honore fluvii in bello a Graecis haberentur, disertis exemplis supra (pp. 29 sqq.) ostendi. Vidimus Graecos hostium in terra versantes fluvios sacrificiis piacularibus saepe commovere studuisse, ut prosperum transitum praeberent. Cum hoc usu religioso congruit fluviis gratiam esse relatam, si exercitus incolumis eos esset transgressus. Id sacrificiis in altera ripa perpetratis nonnunquam esse factum pauca docent exempla.

Alexander Istro fluvio sacrificavit *ὅτι οὐκ ἄπορος αὐτῷ ἐγένετο:*

Arr. Exped. I 4, 5: *θύει τε ἐπὶ τῇ ὄχθῃ τοῦ Ἴστρου Διὶ Σωτῆρι καὶ Ἡρακλεῖ καὶ αὐτῷ τῷ Ἴστρῳ, ὅτι οὐκ ἄπορος αὐτῷ ἐγένετο.* —

Alterum exemplum Arrianus exhibet:

V. 8, 2: *ὡς δὲ διέβη πέραν τοῦ Ἰνδοῦ ποταμοῦ, καὶ ἐνταῦθα αὖ θύει κατὰ νόμον Ἀλέξανδρος.* —

More Graecorum, ut arbitror, Lucullus Euphrati sacrum peregit propter fluvium bene superatum:

Plut. Lucull. 24: *Ἔθυσε δὲ καὶ τῷ Εὐφράτῃ ταῦρον διαβατήρια.*[1])

1) Tria igitur sacrorum genera discerni possunt *διαβατήρια* quae veteres appellabant: primum quidem sacrificia a Lacedaemoniis in finibus terrae Laconicae patrata (supra pp. 8 sqq.), tum ea, quae ante fluvios transeundos erant usitata (supra p. 29), denique haec gratiae causa fluviis facta.

III.

Sacrificia ante pugnam patrata.

Sacrorum ante pugnam factorum duo genera distinguuntur, primum quidem *ἱερὰ*, tum *σφάγια* quae Graeci vocitabant.[1])

I.

Sacrificia illa divinatoria, quae semper in bello ante inceptum periculosum perpetrata esse supra vidimus, praecipue ante pugnam esse acta et rationi credimus et exemplis.

Sacrificabatur brevi ante pugnam, modo, cum exercitus ex castris contra hostes erat egressurus, modo loco pugnae hostium in conspectu.

Ab his incipiens oculis subicio nonnullos veterum auctorum locos.

De Graecis ante pugnam Plataeensem sacra peragentibus Herodotus scribit: *Ὡς δὲ ἄρα πάντες οἱ ἐτετάχατο κατά τε ἔθνεα καὶ κατὰ τέλεα, ἐνθαῦτα τῇ δευτέρῃ ἡμέρᾳ ἐθύοντο καὶ ἀμφότεροι. Ἕλλησι μὲν Τεισαμενὸς Ἀντιόχου ἦν ὁ θυόμενος, οὗτος γὰρ δὴ εἵπετο τῷ στρατεύματι τούτῳ μάντις* (IX 33) . . . . . *Οὗτος δὴ τότε τοῖσι Ἕλλησι ὁ Τεισαμενὸς ἀγόντων τῶν Σπαρτιητέων ἐμαντεύετο ἐν τῇ*

1) Apud Homerum neque *ἱερὰ* neque *σφάγια* inveniuntur (vid. infra app. 3). Ad deorum autem gratiam conciliandam (cf. supra pp. 18 sqq.) Homeri quoque temporibus sacrificatum esse ante pugnam Il. II. vv. 400 sqq. illustratur:

ἄλλος δ' ἄλλῳ ἔρεξε θεῶν αἰειγενετάων,
εὐχόμενος θάνατόν τε φυγεῖν καὶ μῶλον Ἄρηος.
αὐτὰρ ὁ βοῦν ἱέρευσεν ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγαμέμνων
πίονα πενταέτηρον ὑπερμενέι Κρονίωνι.

Πλαταιᾶσι. τοῖσι μὲν νυν Ἕλλησι καλὰ ἐγίνετο τὰ ἱερὰ ἀμυνομένοισι, διαβᾶσι δὲ τὸν Ἀσωπὸν καὶ μάχης ἄρχουσι οὔ (IX 36) . . . *Μαρδονίῳ δὲ προθυμεομένῳ μάχης ἄρχειν οὐκ ἐπιτήδεα ἐγίνετο τὰ ἱερὰ, ἀμυνομένῳ δὲ καὶ τούτῳ καλά. καὶ γὰρ οὗτος Ἑλληνικοῖσι ἱροῖσι ἐχρᾶτο, μάντιν ἔχων Ἡγησίστρατον* (IX 37). —

In pugna Cunaxensi apud Graecos paulo ante adversariorum congressum *ἱερὰ* et *σφάγια* agebantur. Nam Cyrus, cum iam Persae aggredi incipiebant, tum demum per Xenophontem milites certiores fecit *ἱερὰ* et *σφάγια* fausta esse:

Xen. Exped. I 8, 15: *ἰδὼν δὲ αὐτὸν* (Cyrum) *ἀπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ξενοφῶν Ἀθηναῖος, πελάσας ὡς συναντῆσαι ἤρετο, εἴ τι παραγγέλλοι. ὁ δὲ ἐπιστήσας εἶπε καὶ λέγειν ἐκέλευσε πᾶσιν ὅτι καὶ τὰ ἱερὰ καλὰ καὶ τὰ σφάγια καλά.* —

Dercylidas, dux Lacedaemoniorum, cum in Asia bellum gerens subito hostes conspexisset, statim sacrificavit:

H. Gr. III 2, 16: *ὡς δὲ ταῦτα* (hostes eorumque apparatum) *ᾔσθετο ὁ Δερκυλίδας, τοῖς μὲν ταξιάρχοις καὶ τοῖς λοχαγοῖς εἶπε παρατάττεσθαι τὴν ταχίστην εἰς ὀκτώ, τοὺς δὲ πελταστὰς ἐπὶ τὰ κράσπεδα ἑκατέρωθεν καθίστασθαι καὶ τοὺς ἱππέας, ὅσους γε δὴ καὶ οἵους ἐτύγχανεν ἔχων· αὐτὸς δὲ ἐθύετο.* —

Athenienses atque Boeoti cum Lacedaemoniis aliisque Peloponnesiis erant dimicaturi. Cum *ἱερὰ* fauste evenissent, Boeoti in hostes impetum facere parati erant:

IV 2, 18: *Οἱ δὲ Βοιωτοὶ ἕως μὲν τὸ εὐώνυμον εἶχον, οὐδέν τι κατήπειγον τὴν μάχην συνάπτειν. ἐπεὶ δὲ οἱ μὲν Ἀθηναῖοι κατὰ Λακεδαιμονίους ἐγένοντο, αὐτοὶ δὲ τὸ δεξιὸν ἔσχον καὶ κατ' Ἀχαιοὺς ἀντετάχθησαν, εὐθὺς τά τε ἱερὰ καλὰ ἔφασαν εἶναι καὶ παρήγγειλαν παρασκευάζεσθαι ὡς μάχης ἐσομένης.* —

Ad hunc morem spectat Polyaenus III 9, 9: *Ἰφικράτης τῶν μάντεων ἀπαγορευόντων οὐκ εὐθὺς ἐπείθετο, ἀλλὰ ἢ τὸ πλῆθος μετέταττεν ἢ χώραν ὑπήλλαττεν ἢ τὸ χωρίον μετ-*

ἐβαλλεν καὶ πάλιν ἐπὶ τούτοις ἐθύετο. τοῦτο ἐποίει πολλάκις, οὐ μιᾷ σκέψει τὸν τοῦ παντὸς κίνδυνον ἐπιτρέπων. —

Sacra in castris sive pro castris[1]) priusquam exercitus ad hostes aggrediendos exiret patrata his demonstrantur exemplis:

De Cyro cum Assyriis pugnaturo Xenophon Cyri Inst. III 3, 34 tradit: τῇ δ' ὑστεραίᾳ πρωὶ Κῦρος μὲν ἐστεφανωμένος ἔθυε, παρήγγειλε δὲ καὶ τοῖς ἄλλοις ὁμοτίμοις ἐστεφανωμένοις πρὸς τὰ ἱερὰ παρεῖναι. ἐπεὶ δὲ τέλος εἶχεν ἡ θυσία, συγκαλέσας αὐτοὺς ἔλεξεν· Ἄνδρες, οἱ μὲν θεοί, ὡς οἵ τε μάντεις φασὶ καὶ ἐμοὶ συνδοκεῖ, μάχην ἔσεσθαι παραγγέλλουσι καὶ νίκην διδόασι καὶ σωτηρίαν ὑπισχνοῦνται ἐν τοῖς ἱεροῖς. —

Sacris rite factis Cyri exercitus e castris contra Croesi milites processit:

VI 4, 12: Ὡς δ' ἐκεκαλλιερήκει μὲν ὁ Κῦρος, ἡ δὲ στρατιὰ παρετέτακτο αὐτῷ ὥστερ παρήγγειλε, κατέχων σκοπὰς ἄλλας πρὸ ἄλλων συνεκάλεσε τοὺς ἡγεμόνας καὶ ἔλεξεν ὧδε. Ἄνδρες φίλοι καὶ σύμμαχοι, τὰ μὲν ἱερὰ οἱ θεοὶ ἡμῖν φαίνουσιν οἷαπερ ὅτε τὴν πρόσθεν νίκην ἔδοσαν. —

Sacrificiis litatis Lacedaemonii atque Messenii ad pugnandum properaverunt Pausania teste:

IV 16, 1: ὡς δὲ ἀμφοτέροις προεθύσαντο οἱ μάντεις, Λακεδαιμονίοις μὲν Ἔχας . . ., τοῖς δὲ Μεσσηνίοις Θέοκλος — τότε δὲ παρόντων καὶ τῶν μάντεων σὺν φρονήματι ἀμφότεροι μᾶλλον ἠπείγοντο ἐς τὴν μάχην. —

Assero illustria haec exempla:

Polyaen. I 27, 2: Γέλων, Σικελῶν τύραννος, Ἱμίλκωνι βασιλεῖ Καρχηδονίων διαπλεύσαντι ἐπὶ Σικελίαν ἀντιστρατοπεδεύων μάχῃ μὲν συμβαλεῖν οὐκ ἐθάῤῥει, Πεδίαρχον δὲ τὸν τοξοτῶν ἡγούμενον, ὅμοιον ἑαυτῷ τὴν ἰδέαν, ἀμφιέσας

1) cf. infra app. 1.

τὴν ἑαυτοῦ τυραννικὴν ἐσθῆτα ἐκέλευσε προελθεῖν τοῦ στρατοπέδου καὶ θύειν ἐπὶ τῶν βωμῶν, ἕπεσθαι δὲ αὐτῷ τοξότας ἐν ἐσθῆτι λευκῇ κατέχοντας μυρίνας, τόξα ὑπὸ ταῖς μυρίναις κρύπτοντας. ἡνίκ' ἂν δὲ ἴδωσιν Ἱμίλκωνα καὶ αὐτὸν ὁμοίως προελθόντα καὶ θύοντα, τοξεύειν ἐπ' αὐτόν. οὕτω δὲ τούτων πραχθέντων Ἱμίλκων οὐδὲν ὑπιδόμενος προελθὼν ἔθυσεν. ὥστε σπένδων θύων τε ἄφνω πολλῶν τοξευμάτων ἐπ' αὐτὸν ἐπελθόντων ἐτελεύτησεν. —

III 9, 8: Ἰφικράτης πλείους εἶχε στρατιώτας τῶν πολεμίων καὶ οἱ μάντεις καλὰ τὰ ἱερὰ προὔλεγον. ἀλλ' οὐκ ἔκρινε παρατάξασθαι. ὡς δὲ παράλογος ἡ μέλλησις τοῖς πολλοῖς ἐγένετο, 'τὰ ἐν τῇ διανοίᾳ μου ἱερὰ οὐκ ἐπέτρεψεν, ἔφη, συνάψαι μάχην etc.' —

IV 20: Ἄτταλος, Γαλάταις μεγάλην δύναμιν ἔχουσι παρατάττεσθαι μέλλων, ὁρῶν τοὺς στρατιώτας καταπεπληγότας, εὐθύμους ποιῆσαι βουλόμενος πρὸς τὸν κίνδυνον τῆς μάχης, ἱερεῖα παρεσκεύασε, Σουδίνου Χαλδαίου μάντεως τὴν θυσίαν βραβεύοντος. Ὁ μὲν εὐξάμενος καὶ σπείσας ἀνέτεμε τὸ ἱερεῖον. ὁ δὲ βασιλεὺς, κηκῖδα τρίψας, ἐπέγραψεν ἐπὶ τὴν δεξιὰν "Βασιλέως νίκη", ποιησάμενος τὴν ἐπιγραφὴν οὐκ ἀπὸ τῶν ἀριστερῶν ἐπὶ δεξιὰ, ἀλλ' ἔμπαλιν ἀπὸ τῶν δεξιῶν ἐπὶ τὰ ἀριστερὰ, καὶ τῶν σπλάγχνων ἐξαιρουμένων ὑπέσχε τὴν χεῖρα, τῆς κηκῖδος ἐς θερμὸν καὶ ἀραιὸν λοβὸν ἀπομοξάμενος τὴν ἐπιγραφήν. Ὁ μάντις ἐπεξιὼν τοὺς λοβοὺς καὶ τὴν χολὴν πύλας τε δὲ καὶ τράπεζαν καὶ ὅσα ἄλλα σημεῖα κατανοῶν, ἀνέστρεψε τὸν λοβὸν τὸν ἔχοντα τὴν ἐπιγραφὴν, δι' ἧς ἐδηλοῦτο βασιλέως νίκη. Αὐτός τε οὖν ὑπερχαρὴς ἐγένετο καὶ τῷ πλήθει τῶν στρατιωτῶν ἔδειξε τὸ σημεῖον.

Cum pugna navalis instabat, plerumque iam in castris ante naves ascendendas videtur esse sacrificatum.

De pugna ad Arginusas facta Diodorus XIII 97 prodit: οἱ δ' Ἀθηναῖοι τὸν μὲν κατάπλουν τῶν πολεμίων εὐθέως ἔγνωσαν, οὐ μακρὰν ὁρμοῦντες, διὰ δὲ τὸ μέγεθος τῶν πνευ-

μάτων τότε μὲν ναυμαχεῖν ἀπέγνωσαν, εἰς δὲ τὴν ἐχομένην ἡμέραν ἡτοιμάζοντο τὰ πρὸς τὴν ναυμαχίαν, τὸ αὐτὸ ποιούντων καὶ τῶν Λακεδαιμονίων, καίπερ ἀμφοτέροις ἀπαγορευόντων τῶν μάντεων. τοῖς μὲν γὰρ Λακεδαιμονίοις ἡ τοῦ θύματος κεφαλὴ κειμένη παρὰ τὸν αἰγιαλὸν ἀφανὴς ἐγεγόνει, προσκλύζοντος τοῦ κύματος· διόπερ ὁ μάντις προὔλεγε, διότι τελευτήσει ναυμαχῶν ὁ ναύαρχος. .... τῶν δ' ἱερῶν φερόντων νίκην (apud Athenienses) οἱ στρατηγοὶ περὶ μὲν τῆς ἑαυτῶν ἀπωλείας ἐκώλυον ἑτέροις ἀπαγγέλλειν, περὶ δὲ τῆς ἐν τοῖς ἱεροῖς νίκης ἀνήγγειλαν καθ' ὅλην τὴν δύναμιν. —

Plutarchus de pugna Syracusanorum et Atheniensium haec exhibet Nic. XXIV: *Τὸν δὲ λοιπὸν ὄχλον ἔστησε παρὰ θάλασσαν ὁ Νικίας ἐκλιπὼν τὸ μέγα στρατόπεδον καὶ τὰ τείχη τὰ συνάπτοντα πρὸς τὸ Ἡράκλειον, ὥστε, μὴ τεθυκότων τὴν εἰθισμένην θυσίαν τῷ Ἡρακλεῖ τῶν Συρακουσίων, θῦσαι τότε τοὺς ἱερεῖς καὶ στρατηγοὺς ἀναβάντας ἤδη πληρουμένων τῶν τριήρων.* — XXV: *Ἐπεὶ δ' οἱ μάντεις τοῖς Συρακουσίοις ἀπήγγειλαν ἐκ τῶν ἱερῶν λαμπρότητα καὶ νίκην μὴ καταρχομένοις μάχης, ἀλλ' ἀμυνομένοις (καὶ γὰρ τὸν Ἡρακλέα πάντων κρατεῖν ἀμυνόμενον καὶ προεπιχειρούμενον), ἀνήχθησαν.* —

Affero denique sacrorum ante urbem oppugnandam factorum testimonia:

Dercylidas, dux Lacedaemoniorum, Cebrenem urbem oppugnare constituit: *ἐπεὶ δὲ θυομένῳ αὐτῷ οὐκ ἐγίγνετο τὰ ἱερὰ τῇ πρώτῃ, τῇ ὑστεραίᾳ πάλιν ἐθύετο. ὡς δὲ οὐδὲ ταῦτα ἐκαλλιερεῖτο, πάλιν τῇ τρίτῃ. καὶ μέχρι τεττάρων ἡμερῶν ἐκαρτέρει θυόμενος, μάλα χαλεπῶς φέρων* (Xen. H. Gr. III 1, 17). —

Alexander ante Gazam obsidendam sacra egit:

Arr. Exp. II 26, 4: *καὶ ἐν τούτῳ θύοντι Ἀλεξάνδρῳ καὶ ἐστεφανωμένῳ τε καὶ κατάρχε-*

σθαι[1]) *μέλλοντι τοῦ πρώτου ἱερείου κατὰ νόμον τῶν τις σαρκοφάγων ὀρνίθων ὑπερπετόμενος τοῦ βωμοῦ λίθον ἐμβάλλει ἐς τὴν κεφαλὴν ὄντινα τοῖν ποδοῖν ἔφερεν.*[2]) —

2.

Praeter *ἱερὰ* ante pugnam alterum sacrorum genus, *σφάγια*, quae supra iam cognovimus (cf. p. 29), erat usitatum. Ut indicem, quid intersit inter sacrificia illa consultoria et haec *σφάγια*, pauca mihi liceat praemittere.

In quaestiuncula „*Σφάγια*“ inscripta P. Stengelius (cf. Herm. XXI p. 307 sqq.)[3]), sacrificalium rerum Graecarum vir valde peritus, profert sacrificia cruenta Graecorum optime ita posse distingui, ut sacris edulibus non edulia opponerentur. In edulibus sacra supra tractata sunt numeranda, *σφάγια* si exceperis. Non edulia omnia sunt piacula, sacra diis inferis, heroibus, mortuis potissimum dicata.[4])

Σφαγίοις ante pugnam factis id petitum esse a Graecis, ut dii mitigarentur et damnum militum averruncarent recte admonet Stengelius. Atque etiam id credibile est primitus homines piaculi causa quasi pro toto exercitu esse mactatos. Quod probari videtur exemplis illis hominum immolatorum

1) cf. Stengel, *'κατάρχεσθαι* und *ἐνάρχεσθαι,'* Herm. XXXXIII pp. 456 sqq.

2) cf. etiam Diod. XX 29, 3: *εὐθὺς δὲ καὶ προσβάλλειν ἐξ' ἐφόδου τοῖς τείχεσι διεγνώκει* (Hamilcar), *τοῦ μάντεως εἰρηκότος αὐτῷ κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τῶν ἱερῶν, ὅτι τῇ μετὰ ταύτην ἡμέρᾳ ἐν Συρακούσαις δεῖπνήσει.*

3) Non recte mihi videtur contendere Stengelius (Herm. XXI p. 310) semper praeter *σφάγια ἱερὰ* quoque ante pugnam esse patrata. Meo quidem iudicio res ita se habet: modo *ἱερὰ*, modo *σφάγια* (cf. ea, quae de sacris fluvialibus explanavi supra pp. 29 sqq.), interdum et *ἱερὰ* et *σφάγια* peragebantur.

4) De *σφαγίοις* fluviis perpetratis vid. supra pp. 29 sqq.

a mythographis et historicis narratis.[1]) Herculis filiam ab Atheniensibus ante pugnam cum Argivis faciendam mactatam esse Euripides Heraclid. vv. 405 sqq. fingit, idem Phoen. vv. 1010 sqq. Menoeceum se ipsum caedentem Thebanis victoriam parere inducit. Tyndaridis victoria evenit *ἐπιδόντος* (sc. Marathi) *ἑαυτὸν ἑκουσίως κατά τι λόγιον σφαγιάσασθαι πρὸ τῆς παρατάξεως* (Plut. Thes. XXXII). Omnibus his in fabulis memoriam sacrorum similium re vera patratorum latere negari nequit. Quid? Etiam ante pugnam Salaminiam Themistocles tres Persas captos sacrificandi causa necavit (Plut. Them. XIII).[2]) Sed pro crudelibus his sacris a Graecis mox hostiae substituebantur. Quae historicis temporibus de hominum immolatione pervulgata videatur fuisse Graecorum opinio optime illustrat Plutarchus duobus locis:

Pelop. XXI: *'δαίμονας δὲ χαίροντας ἀνθρώπων αἵματι καὶ φόνῳ πιστεύειν μὲν ἴσως ἐστὶν ἀβέλτερον, ὄντων δὲ τοιούτων ἀμελητέον ὡς ἀδυνάτων· ἀσθενείᾳ γὰρ καὶ μοχθηρίᾳ ψυχῆς ἐμφύεσθαι καὶ παραμένειν τὰς ἀτόπους καὶ χαλεπὰς ἐπιθυμίας'* (sic loquebantur duces, qui ante pugnam Leuctricam Pelopidae dissuadebant, ne Scedasum sequens virginem Scedasi filiabus caederet).

Ages. VI: *Οὐ μὴν διετάραξεν αὐτὸν* (Agesilaum, cui Aulide somnianti imperabatur, ut Agamemnonis exemplum imitans virginem Dianae immolaret), *ἀλλ᾽ ἀναστὰς καὶ διηγησάμενος τοῖς φίλοις τὰ φανέντα, τὴν μὲν θεὸν, ἔφη, τιμήσειν οἷς εἰκός ἐστι χαίρειν θεὸν οὖσαν, οὐ μιμήσεσθαι δὲ τὴν ἀμαθίαν τοῦ τότε στρατηγοῦ.* —

Haec ad veram *σφαγίων* originem et vim intelligendam.

1) cf. Stengel Jhrb. f. klass. Phil. 1883, p. 364.

2) Alexandri aetate a Taulantiis, gente Illyrica, cum Macedonibus pugnaturis *σφάγια* humana patrata esse testatur Arrian. Exped. I 5, 7: *οἱ δὲ πολέμιοι σφαγιασάμενοι παῖδας τρεῖς καὶ κόρας ἴσας τὸν ἀριθμὸν καὶ κριοὺς μέλανας τρεῖς ὥρμηντο μὲν ὡς δεξόμενοι ἐς χεῖρας τοὺς Μακεδόνας.*

Ἱερῶν patrationem persaepe usque eo dilatam esse vidimus, donec hostes appropinquarent. Quod maxime cadit in *σφάγια* ante pugnam facta.

Xenophon De Rep. Laced. XIII 8 enuntiat: *ὅταν γὰρ ὁρῶντων ἤδη τῶν πολεμίων χίμαιρα σφαγιάζηται, αὐλεῖν δὲ πάντας τοὺς παρόντας αὐλητὰς νόμος καὶ μηδένα τῶν Λακεδαιμονίων ἀστεφάνωτον εἶναι.*[1])

Quod testimonium his confirmatur exemplis.

Lacedaemonii Boeotiam ingressi vix stadium ab hostibus aberant, cum Dianae *σφάγιον* mactarent:

Xen. H. Gr. IV 2, 20: *οὐκέτι δὲ στάδιον ἀπεχόντων* (Boeotorum et Atheniensium), *σφαγιασάμενοι οἱ Λακεδαιμόνιοι τῇ Ἀγροτέρᾳ, ὥσπερ νομίζεται, τὴν χίμαιραν, ἡγοῦντο ἐπὶ τοὺς ἐναντίους, τὸ ὑπερέχον ἐπικάμψαντες εἰς κύκλωσιν.* —

Xen. Exp. I 8, 15: Apud Cunaxa Persae in Graecos iam incurrebant, cum Cyrus pro acie nuntiavit *ὅτι τὰ ἱερὰ καλὰ καὶ τὰ σφάγια καλά* (cf. supra p. 49).

Neque vero apud Lacedaemonios solos hic usus exstitit. De Phocione Atheniensi cum Macedonibus manus conserturo Plutarchus Phoc. XIII narrat: *ὡς δὲ ἐπήεσαν οἱ πολέμιοι, κελεύσας ἐν τοῖς ὅπλοις ἀτρεμεῖν, ἄχρι ἂν αὐτὸς σφαγιάσηται, πλείω διέτριβε χρόνον ἢ δυσιερῶν ἢ βουλόμενος ἐγγυτέρω τοὺς πολεμίους ἐπισπάσασθαι.* —

Id certe quidem videtur posse statui plerumque a Graecis *σφάγια* tum demum esse patrata, cum acies erat instructa. Quod ad comprobandum haec adhibeo exempla.

Herod. VI 112: *ὡς δέ σφι διετέτακτο καὶ τὰ σφάγια ἐγίνετο καλά, ἐνθαῦτα ὡς ἀπείθησαν οἱ Ἀθηναῖοι, δρόμῳ ἵεντο ἐς τοὺς βαρβάρους.* —

1) Plut. Lyc. XXII: *Ἤδη δὲ συντεταγμένης τῆς φάλαγγος αὐτῶν καὶ τῶν πολεμίων ὁρώντων ὁ βασιλεὺς ἅμα τήν τε χίμαιραν ἐσφαγιάζετο καὶ στεφανοῦσθαι παρήγγελλε πᾶσι καὶ τοὺς αὐλητὰς αὐλεῖν ἐκέλευε τὸ Καστόρειον μέλος.*

IX 61, 62: *οὕτω δὴ μουνωθέντες Λακεδαιμόνιοι καὶ Τεγεῆται, ἐόντες σὺν ψιλοῖσι ἀριθμὸν οἱ μὲν πεντακισμύριοι, Τεγεῆται δὲ τρισχίλιοι .... ἐσφαγιάζοντο ὡς συμβαλεόντες Μαρδονίῳ καὶ τῇ στρατιῇ τῇ παρεούσῃ. καὶ οὐ γάρ σφι ἐγίνετο τὰ σφάγια χρηστά, ἔπιπτον δὲ αὐτῶν ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ πολλοὶ καὶ πολλῷ πλεῦνες ἐτρωματίζοντο .... ὥστε πιεζομένων τῶν Σπαρτιητέων καὶ τῶν σφαγίων οὐ γινομένων ἀποβλέψαντα τὸν Παυσανίην πρὸς τὸ Ἥραιον τὸ Πλαταιέων ἐπικαλέσασθαι τὴν θεὸν, χρηίζοντα μηδαμῶς σφέας ψευσθῆναι τῆς ἐλπίδος. ... καὶ τοῖσι Λακεδαιμονίοισι αὐτίκα μετὰ τὴν εὐχὴν τὴν Παυσανίεω ἐγίνετο θυομένοισι τὰ σφάγια χρηστά.*

Plut. Arist. XVII, XVIII: *... ὁ Παυσανίας ἔσχετο μὲν τῆς πορείας καὶ τὴν ἐπὶ μάχῃ τάξιν ἐκέλευσε λαμβάνειν ἕκαστον ... Ὡς δὲ θυόμενος οὐκ ἐκαλλιέρει, προσέταξε τοῖς Λακεδαιμονίοις τὰς ἀσπίδας πρὸ τῶν ποδῶν θεμένους ἀτρέμα καθέζεσθαι καὶ προσέχειν αὐτῷ, μηδένα τῶν πολεμίων ἀμυνομένους, αὐτὸς δὲ πάλιν ἐσφαγιάζετο. Καὶ προσέπιπτον οἱ ἱππεῖς· ἤδη δὲ καὶ βέλος ἐξικνεῖτο καί τις ἐπέπληκτο τῶν Σπαρτιατῶν ... Οἱ γὰρ ἠμύνοντο τοὺς πολεμίους ἐπιβαίνοντας, ἀλλὰ τὸν παρὰ τοῖ θεοῖ καὶ τοῦ στρατηγοῦ καιρὸν ἀναμένοντες ἠνείχοντο βαλλόμενοι καὶ πίπτοντες ἐν ταῖς τάξεσιν. Ἔνιοι δέ φασι τῷ Παυσανίᾳ μικρὸν ἔξω τῆς παρατάξεως θύοντι καὶ κατευχομένῳ τῶν Λυδῶν τινας ἄφνω προσπεσόντας ἁρπάζειν καὶ διαρρίπτειν τὰ περὶ τὴν θυσίαν, τὸν δὲ Παυσανίαν καὶ τοὺς περὶ αὐτὸν οὐκ ἔχοντας ὅπλα ῥάβδοις καὶ μάστιξι παίειν: διὸ καὶ νῦν ἐκείνης τῆς ἐπιδρομῆς μιμήματα τὰς περὶ τὸν βωμὸν ἐν Σπάρτῃ πληγὰς τῶν ἐφήβων καὶ τὴν μετὰ ταῦτα τῶν Λυδῶν πομπὴν συντελεῖσθαι. Λυσφορῶν οὖν ὁ Παυσανίας τοῖς παροῦσιν, ἄλλα τοῦ μάντεως ἐπ' ἄλλοις ἱερεῖα καταβάλλοντος, τρέπεται πρὸς τὸ Ἡραῖον τῇ ὄψει δεδακρυμένος, καὶ τὰς χεῖρας ἀνασχὼν εὔξατο Κιθαιρωνίᾳ Ἥρᾳ καὶ θεοῖς ἄλλοις, οἳ Πλαταιίδα γῆν ἔχουσιν, εἰ μὴ πέπρωται τοῖς Ἕλλησι νικᾶν, ἀλλὰ δράσαντάς γέ τι παθεῖν καὶ*

δείξαντας ἔργῳ τοῖς πολεμίοις, ὡς ἐπ' ἄνδρας ἀγαθοὺς καὶ μάχεσθαι μεμαθηκότας ἐστράτευσαν. Ταῦτα τοῦ Παυσανίου θεοκλυτοῦντος ἅμα ταῖς εὐχαῖς ἐφάνη τὰ ἱερὰ καὶ νίκην ὁ μάντις ἔφραζεν. Καὶ δοθέντος εἰς ἅπαντας τοῦ παραγγέλματος καθίστασθαι πρὸς τοὺς πολεμίους, ἥ τε φάλαγξ ὄψιν ἔσχεν αἰφνιδίως ἑνὸς ζῴου θυμοειδοῦς πρὸς ἀλκὴν τρεπομένου καὶ φρίξαντος, τοῖς τε βαρβάροις τότε παρέστη λογισμὸς, ὡς πρὸς ἄνδρας ὁ ἀγὼν ἔσοιτο μαχουμένους ἄχρι θανάτου. —

Xen. H. Gr. III 4, 23: *σφαγιασάμενος οὖν* (Agesilaus) *τὴν μὲν φάλαγγα εὐθὺς ἦγεν ἐπὶ τοὺς παρατεταγμένους ἱππέας. —*

VII, 4, 3: *καὶ μὴν οἱ Ἠλεῖοι τἀπὶ θάτερα τοῦ ποταμοῦ παρετάξαντο, σφαγιασάμενοι δὲ εὐθὺς ἐχώρουν.*

Diod. XV, 85: *ἀμφοτέρων* (Mantineensium et Tegeatarum atque utrorumque sociorum) *δὲ προθύμως συγκαταβάντων εἰς τὸν ὑπὲρ τῶν ὅλων ἀγῶνα, καὶ διαταχθέντων τῶν στρατοπέδων οἱ μὲν μάντεις σφαγιασάμενοι παρ' ἀμφοτέροις ἀπεφαίνοντο τὴν νίκην ὑπὸ τῶν θεῶν προφαινομένην. —*

Plut. Thes. XXVII: *τέλος δὲ Θησεὺς κατά τι λόγιον τῷ Φόβῳ σφαγιασάμενος συνῆψεν αὐταῖς* (Amazonibus). —

Eurip. Heraclid. vv. 399 sq.:

πόλις τ' ἐν ὅπλοις σφάγια θ' ἡτοιμασμένα
ἔστηκεν οἷς χρὴ ταῦτα τέμνεσθαι θεῶν. —

Heraclid. vv. 672 sq.:

ἤδη γὰρ ὡς εἰς ἔργον ὥπλισται στρατός;
καὶ δὴ παρῆκται σφάγια τάξεων ἑκάς. —

Phoen. vv. 173 sq.:

ὁ μάντις Ἀμφιάραος, ὦ δέσποιν', ὅδε
σφάγια δ' ἅμ' αὐτῷ, γῆς φιλαίματοι ῥοαί. —

Phoen. vv. 1109 sqq.: *εἰς δὲ Προιτίδας*

πύλας ἐχώρει σφάγι' ἔχων ἐφ' ἅρματι
ὁ μάντις Ἀμφιάραος. —

Phoen. vv. 1255 sqq.:

μάντεις δὲ μῆλ' ἔσφαζον, ἐμπύρους τ' ἀκμάς
ῥήξεις τ' ἐνώμων, ὑγρότητ' ἐναντίαν
ἄκραν τε λαμπάδ', ἡ δυοῖν ὅρους ἔχει,
νίκης τε σῆμα καὶ τὸ τῶν ἡσσωμένων. —

Milites non prius pugnare coepisse quam *σφάγια* fausta fuissent, imprimis Herodoti et Plutarchi pugnae Plataeensis descriptione illustratur (vid. supra p. 56).

Ex Thucydide VI 69 de pugna quadam Atheniensium et Syracusanorum verba facienti concluserit fortasse quispiam interdum *σφάγια* esse perpetrata, cum pars exercitus manus iam conseruisset cum hostibus: *καὶ πρῶτον μὲν αὐτῶν ἑκατέρων οἵ τε λιθοβόλοι καὶ σφενδονῆται καὶ τοξόται προὐμάχοντο καὶ τροπὰς, οἵας εἰκὸς ψιλοὺς, ἀλλήλων ἐποίουν. ἔπειτα δὲ μάντεις τε σφάγια προὔφερον τὰ νομιζόμενα καὶ σαλπιγκταὶ ξύνοδον ἐπώτρυνον τοῖς ὁπλίταις, οἱ δ' ἐχώρουν.*

Sed tam sero quod ibi sacrificabatur, minus explicandum est ex usu religioso quam ex eo, quod Athenienses inopinato[1]) Syracusanos lacessebant et Syracusani statim se defendere coacti efficiebant, ut et ibi et illic proelium velitum inciperetur ante *σφάγια* rite patrata. —

Haec de *σφαγίοις* quasi ante hostium oculos factis. —

Ut *ἱερὰ*, sic *σφάγια* interdum in castris ante exercitus ad pugnam exitum agebantur:

Xenophon a militibus, qui e castris egressi ab hostibus urgebantur, auxilio arcessitus statim in castris *σφάγια* sacrificavit:

Xen. Exp. VI, 4, 25: *καὶ ὁ Ξενοφῶν, ἐπεὶ οὐκ ἐγεγένητο τὰ ἱερὰ ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ, λαβὼν βοῦν ὑπὸ*

1) cf. Thuc. VI 69: *οἱ δὲ Συρακόσιοι ἀπροσδόκητοι μὲν ἐν τῷ καιρῷ τούτῳ ἦσαν ὡς ἤδη μαχούμενοι. ὅμως δὲ οὐκ ἂν οἰόμενοι σφίσι τοὺς Ἀθηναίους προτέρους ἐπελθεῖν καὶ διὰ τάχους ἀναγκαζόμενοι ἀμύνασθαι ἀναλαβόντες τὰ ὅπλα εὐθὺς ἀντεπῆσαν.*

ἁμάξης — οὐ γὰρ ἦν ἄλλα ἱερεῖα — σφαγιασάμενος ἐβοήθει καὶ οἱ ἄλλοι οἱ μέχρι τριάκοντα ἐτῶν ἅπαντες. —

Plutarcho teste Themistocles ante pugnam Salaminiam prope navem praetoriam, Alexander ante pugnam Gaugameliam pro praetorio *σφάγια* mactavit:

Plut. Them. XIII: *Θεμιστοκλεῖ δὲ παρὰ τὴν ναυαρχίδα τριήρη σφαγιαζομένῳ τρεῖς προσήχθησαν αἰχμάλωτοι, κάλλιστοι μὲν ἰδέσθαι τὴν ὄψιν, ἐσθῆσι δὲ καὶ χρυσῷ κεκοσμημένοι διαπρεπῶς. Ἐλέγοντο δὲ Σανδαύκης παῖδες εἶναι τῆς βασιλέως ἀδελφῆς καὶ Ἀρταΰκτου· Τούτους ἰδὼν Εὐφραντίδης ὁ μάντις, ὡς ἅμα μὲν ἀνέλαμψεν ἐκ τῶν ἱερῶν μέγα καὶ περιφανὲς πῦρ, ἅμα δὲ πταρμὸς ἐκ δεξιᾶν ἐσήμηνε, τὸν Θεμιστοκλέα δεξιωσάμενος ἐκέλευσε τῶν νεανίσκων κατάρξασθαι καὶ καθιερεῦσαι πάντας ὠμηστῇ Διονύσῳ προσευξάμενον. οὕτω γὰρ ἅμα σωτηρίαν τε καὶ νίκην ἔσεσθαι τοῖς Ἕλλησιν. —*

Alex. XXXI: *Ἡ μὲν οὖν σελήνη τοῦ Βοηδρομιῶνος ἐξέλιπε περὶ τὴν τῶν μυστηρίων τῶν Ἀθήνησιν ἀρχὴν, ἐνδεκάτῃ δὲ ἀπὸ τῆς ἐκλείψεως νυκτὶ τῶν στρατοπέδων ἐν ὄψει γεγονότων, Δαρεῖος μὲν ἐν ὅπλοις συνεῖχε τὴν δύναμιν ὑπὸ λαμπάδων ἐπιπορευόμενος τὰς τάξεις, Ἀλέξανδρος δὲ τῶν Μακεδόνων ἀναπαυομένων αὐτὸς πρὸ τῆς σκηνῆς μετὰ τοῦ μάντεως Ἀριστάνδρου διέτριβεν, ἱερουργίας τινὰς ἀποῤῥήτους ἱερουργούμενος καὶ τῷ Φόβῳ σφαγιαζόμενος. —*

Exercitui iter facienti cum subito hostes obviam ibant, *σφάγια*, si tempus patiebatur, non videntur esse neglecta:

Xen. Exp. VI 5, 7, 8: *Ἤδη δὲ πέρα μεσούσης τῆς ἡμέρας προάγοντες* (Graecorum duces) *τὸ στράτευμα ἔξω τῶν κωμῶν ἐλάμβανον τὰ ἐπιτήδεια ὅ,τι τις ὁρᾴη ἐντὸς τῆς φάλαγγος, καὶ ἐξαίφνης ὁρῶσι τοὺς πολεμίους ὑπερβάλλοντας κατὰ λόφους τινὰς ἐκ τοῦ ἐναντίου, τεταγμένους ἐπὶ φάλαγγος ἱππέας τε πολλοὺς καὶ πεζούς. καὶ γὰρ Σπιθριδάτης καὶ Ῥαθίνης ἦκον παρὰ Φαρναβάζου*

ἔχοντες τὴν δύναμιν. ἐπεὶ δὲ κατεῖδον τοὺς Ἕλληνας οἱ πολέμιοι, ἔστησαν ἀπέχοντες αὐτῶν ὅσον πεντεκαίδεκα σταδίους. ἐκ τούτου εὐθὺς ὁ Ἀρηξίων ὁμάντις τῶν Ἑλλήνων σφαγιάζεται, καὶ ἐγένετο ἐπὶ τοῦ πρώτου καλὰ τὰ σφάγια. —

Etiam ante urbem oppugnandam σφάγια esse perpetrata Plutarchus Alex. XXV probat, de Tyro ab Alexandro obsessa ita cum scribat: Ἡ δὲ πολιορκία τοιοῦτον ἔσχε πέρας. Ἀλεξάνδρου τὴν μὲν πολλὴν τῆς δυνάμεως ἀναπαύοντος ἀπὸ πολλῶν ἀγώνων τῶν ἔμπροσθεν, ὀλίγους δέ τινας, ὡς μὴ σχολάζοιεν οἱ πολέμιοι, τοῖς τείχεσι προσάγοντος, Ἀρίστανδρος ὁμάντις ἐσφαγιάζετο. καὶ τὰ σημεῖα κατιδὼν διωρίσατο πρὸς τοὺς παρόντας ἐν ἐκείνῳ τῷ μηνὶ πάντως ἁλώσεσθαι τὴν πόλιν.

3.

Sacra restant aliis de causis ante pugnas peracta.

Ante pugnam Plataeensem Aristidi ab oraculo Delphico nuntiatum est: Ἀθηναίους καθυπερτέρους ἔσεσθαι τῶν ἐναντίων εὐχομένους τῷ Διὶ καὶ τῇ Ἥρᾳ τῇ Κιθαιρωνίᾳ καὶ Πανὶ καὶ Νύμφαις Σφραγίτισι, καὶ θύοντας ἥρωσιν Ἀνδροκράτει, Λεύκωνι, Πολυίδῳ (Plut. Arist. XI).

Numina terrae Plataeensium innata vides.[1]) Heroes illi Plataeenses ut sacrificiis ad patriam ab hostibus defendendam commoverentur oraculum suasit, cui oboedientes σφάγια Graecos tum patrasse consentaneum est (cf. supra p. 53).

Epaminondas contra Lacedaemonios, qui in Boeotiam invaserant, exercitum ducturus Scedaso eiusque filiabus σφάγια

1) De Iove et Iunone diis in Cithaerone cultis cf. Paus. X 3, 2; Herod. IX 61. De heroibus vid. Plut. l. l.: ... οἱ μὲν γὰρ ἥρωες, οἷς ἐκέλευε θύειν, ἀρχηγέται Πλαταιέων ἦσαν.

obtulit, cum speraret, se illos, ut erant Lacedaemoniis infestissimi,[1]) hoc sacro permoturum esse, ut iniuriam a Lacedaemoniis acceptam ulturi Thebanorum in pugna essent adiutores.

Paus. IX 13, 6: τότε δὲ ὁ Ἐπαμεινώνδας Σκεδάσῳ καὶ ταῖς παισὶν ἐνήγιζέ τε καὶ εὔχετο, ὡς οὐ μᾶλλον ὑπὲρ σωτηρίας Θηβαίων ἢ καὶ τιμωρίας ἐκείνων τὸν ἀγῶνα ἐσόμενον.[2]) —

Cum illic heroes patrii σφαγίοις excitabantur, ut populares contra hostes defenderent, heroes terrae hostium interdum eodem modo placabant Graeci, ne nimis sibi irascerentur. Quod docere potest exemplum supra laudatum, σφάγια Periphemo et Cychreo heroibus Salaminiis a Solone dicata (vid. Plut. Sol. IX, supra p. 33). Hac ratione id quoque explicatur, quod Xenophon de Cyro Assyriam ingresso narrat: ἐπεὶ δὲ τάχιστα διέβη τὰ ὅρια, ἐκεῖ αὖ καὶ Γῆν ἱλάσκετο χοαῖς καὶ θεοὺς θυσίαις καὶ ἥρωας Ἀσσυρίας οἰκήτορας εὐμενίζετο (Cyri Inst. III 3, 22). —

Attamen quamvis concinant haec sacra heroibus ante pugnas facta cum necessitudine ea, quae Graecorum opinione inter heroes atque populares intercedebat, huius modi σφάγια non semper usitata fuisse ex eo iudico elucere, quod et rara sunt exempla et plerumque fere oraculo vel somnio incitatos Graecos illa egisse traditur. —

Plutarcho si fidem habere licet, proprium erat Lacedaemoniorum Musis ante pugnas sacrificare:

Plut. Lyc. XXI: Καὶ γὰρ ἐν ταῖς μάχαις προεθύετο ταῖς Μούσαις ὁ βασιλεὺς ἀναμιμνήσκων, ὡς

1) Filiae Scedasi Thebani olim a Lacedaemoniis quibusdam vi compressae mortem sibi conciverant. Pater, cum a Lacedaemoniis rationem illius flagitii reposcens impetrare non posset, in sepulcro filiarum se quoque interemit.

2) cf. Plut. Pelop. XXI, ubi non Epaminondas, sed Pelopidas somnio impulsus ante pugnam Leuctricam illud sacrum patravit.

ἔοικε, τῆς παιδείας καὶ τῶν κρίσεων, ἵνα ὦσι πρόχειροι παρὰ τὰ δεινὰ καὶ λόγου τινὸς ἀξίας παρέχωσι τὰς πράξεις τῶν μαχομένων. —

De cohib. ira p. 458 E: Ἀφαιροῦσι γοῦν αὐλοῖς τὸν θυμὸν οἱ Λακεδαιμόνιοι τῶν μαχομένων, καὶ Μούσαις πρὸ πολέμου θύουσι, ὅπως ὁ λόγος ἐμμένῃ.

De huius sacri causa Plut. Apophth. Lac. p. 221 A: Ἐρωτηθεὶς (Eudamidas, Archidami filius) δὲ, τίνος ἕνεκα πρὸ τῶν κινδύνων Μούσαις σφαγιάζουσιν, Ὅπως, ἔφη, αἱ πράξεις λόγων ἀγαθῶν τυγχάνωσιν.'

Quae explicatio non tam verisimilis videtur esse, ut in ea acquiescere nobis liceat.[1])

1) cf. Wide, Lakon. Kulte p. 213.

IV. Sacrificia post pugnam patrata.

I.

Xenophon Cyri Inst. IV 1, 2 Cyrum post pugnam ab hostibus reportatam haec verba apud milites facientem fingit: 'Ἄνδρες Πέρσαι, πρῶτον μὲν τοὺς θεοὺς ἐγὼ ἐπαινῶ ὅσον δύναμαι, καὶ ὑμεῖς δὲ πάντες, οἶμαι· νίκης τε γὰρ τετυχήκαμεν καὶ σωτηρίας, τούτων μὲν οὖν χρὴ χαριστήρια ὧν ἂν ἀεὶ ἔχωμεν τοῖς θεοῖς ἀποτελεῖν.'

Scriptor sic explicat simul Graecorum religionem post victoriam observatam. Praeteriens illum Graecorum morem, quo spolia opima diis patriis in templis collocabantur, qua ratione quoque loco sacrificantes Graeci diis gratiam rettulerint declarabo.

Primum quidem iam loco pugnae sacrificia victorialia (ἐπινίκια) perpetrabantur.

Graeci ex Armenia per angustias ab hostibus custoditas iter facere coacti cum hostes de montibus deiecissent, tropaeo statuto sacrificia diis egerunt:

Xen. Exp. IV 6, 27: ὡς δ' ἀνέβησαν, θύσαντες καὶ τρόπαιον στησάμενοι κατέβησαν εἰς τὸ πεδίον etc. —

Alexander, cum rupem quandam ab hostibus occupatam cepisset, victoriam celebravit sacris:

Arrian. Exp. IV 30, 4: εἴχετό τε Ἀλεξάνδρῳ ἡ πέτρα ἡ τῷ Ἡρακλεῖ ἄπορος γενομένη, καὶ ἔθυεν ἐπ' αὐτῇ Ἀλέξανδρος καὶ κατεσκεύασε φρούριον.[1]) —

1) cf. Curt. Ruf. De reb. gest. Alex. VIII 41: „Rex locorum magis quam hostium tamen magnam victoriam sacrificiis et cultu deum fecit. Arae in petra locatae sunt Minervae Victoriaeque".

Victorialia ea quoque erant sacrificia, quae Poro devicto ad Hydaspem, quae ad Istrum Getarum urbe deleta Alexander patravit:

Exp. V 20, 1: *Ἀλεξάνδρῳ δὲ ἐπειδὴ οἱ ἀποθανόντες ἐν τῇ μάχῃ κεκόσμηντο τῷ πρέποντι κόσμῳ, ὁ δὲ τοῖς θεοῖς τὰ νομιζόμενα ἐπινίκια ἔθυε, καὶ ἀγὼν ἐποιεῖτο αὐτῷ γυμνικός τε καὶ ἱππικὸς αὐτοῦ ἐπὶ τῇ ὄχθῃ τοῦ Ὑδάσπου ἵναπερ τὸ πρῶτον διέβη ἅμα τῷ στρατῷ.* —

I 4, 5: *Ἀλέξανδρος δὲ τήν τε πόλιν λαμβάνει καὶ τὴν λείαν πᾶσαν ὅσην οἱ Γέται ὑπελείποντο, καὶ τὴν μὲν λείαν Μελεάγρῳ καὶ Φιλίππῳ ἐπαναγαγεῖν δίδωσιν, αὐτὸς δὲ κατασκάψας τὴν πόλιν θύει τε ἐπὶ τῇ ὄχθῃ τοῦ Ἴστρου Διὶ Σωτῆρι καὶ Ἡρακλεῖ καὶ αὐτῷ τῷ Ἴστρῳ, ὅτι οὐκ ἄπορος αὐτῷ ἐγένετο.* —

Ut pro omnibus quas in Asia atque in India pepererat victoriis diis Olympicis gratias ageret, Alexander in India, priusquam reditum inciperet, sacrificavit amplosque instituit ludos:

V 29, 1: *ἔνθα δὴ διελὼν κατὰ τάξεις τὴν στρατιὰν δώδεκα βωμοὺς κατασκευάζειν προστάττει, ὕψος μὲν κατὰ τοὺς μεγίστους πύργους, εὖρος δὲ μείζονας ἔτι ἢ κατὰ πύργους, χαριστήρια τοῖς θεοῖς τοῖς ἐς τοσόνδε ἀγαγοῦσιν αὐτὸν νικῶντα καὶ μνημεῖα τῶν αὐτοῦ πόνων· ὡς δὲ κατεσκευασμένοι αὐτῷ οἱ βωμοὶ ἦσαν, θύει δὴ ἐπ' αὐτῶν ὡς νόμος καὶ ἀγῶνα ποιεῖ γυμνικόν τε καὶ ἱππικόν.* —

De Philippo, qui Athenienses atque Boeotos vicerat, Diodorus XVI 86, 6 refert: *μετὰ δὲ τὴν μάχην ὁ Φίλιππος τρόπαιον στήσας καὶ τοὺς νεκροὺς εἰς ταφὴν συγχωρήσας ἐπινίκια τοῖς θεοῖς ἔθυσε καὶ τοὺς ἀνδραγαθήσαντας κατὰ τὴν ἀξίαν ἐτίμησεν.* —

Sacrificiis loco pugnae factis respondent illa, quae in urbibus expugnatis patrabantur.

Ut gratiam diis adiuvantibus referrent, Philippus Olynthi diis Olympicis, Alexander Herculi Tyrio, Pyrrhus Eryce Herculi[1]) sacrificaverunt:

Diod. XVI 55: *Μετὰ δὲ τὴν ἅλωσιν τῆς Ὀλύνθου Ὀλύμπια ποιήσας τοῖς θεοῖς ἐπινίκια μεγαλοπρεπεῖς θυσίας συνετέλεσεν. πανήγυριν δὲ μεγάλην συστησάμενος καὶ λαμπροὺς ἀγῶνας ποιήσας πολλοὺς τῶν ἐπιδημούντων ξένων ἐπὶ τὰς ἑστιάσεις παρελάμβανεν.*[2]). —

Arrian. Exped. II 24, 6: *Ἀλέξανδρος δὲ τῷ Ἡρακλεῖ ἔθυσέ τε καὶ πομπὴν ἔστειλε ξὺν τῇ δυνάμει ὡπλισμένῃ καὶ αἱ νῆες ξυνεπόμπευσαν τῷ Ἡρακλεῖ, καὶ ἀγῶνα γυμνικὸν ἐν τῷ ἱερῷ καὶ λαμπάδα ἐποίησεν. καὶ τὴν μηχανὴν ᾗ τὸ τεῖχος κατεσείσθη ἀνέθηκεν εἰς τὸν νεών. καὶ τὴν ναῦν τὴν Τυρίαν τὴν ἱερὰν τοῦ Ἡρακλέους, ἥντινα ἐν τῷ ἐπίπλῳ ἔλαβε, καὶ ταύτην τῷ Ἡρακλεῖ ἀνέθηκεν* etc. —

Plut. Pyrrh. XXII: *Ἁλούσης δὲ τῆς πόλεως ἔθυσέ τε τῷ θεῷ* (Herculi) *μεγαλοπρεπῶς καὶ θέας ἀγώνων παντοδαπῶν παρέσχεν.* —

Plerumque sacrificia victorialia dedicata erant diis patriis, quos exercitum comitantes in pugnis et in urbibus hostium oppugnandis iuvare Graeci credebant (cf. supra p. 12; cf. etiam Arrian. Exp. I 4, 5: *θύει ... Διὶ Σωτῆρι καὶ Ἡρακλεῖ*[3]), V 29, 1: *χαριστήρια τοῖς θεοῖς τοῖς ἐς τοσόνδε ἀγαγοῦσιν αὐτόν*, supra p. 64). Fieri autem poterat, ut haec

1) Herculem Pyrrhus ante urbem oppugnandam imploraverat, ut sibi subveniret: Plut. Pyrrh. XXII: *Καὶ τῆς στρατιᾶς γενομένης ἑτοίμης ἐνεδύσατο τὴν πανοπλίαν, καὶ προσελθὼν εὔξατο τῷ Ἡρακλεῖ ποιήσειν ἀγῶνα καὶ θυσίαν ἀριστεῖον, ἂν τοῦ γένους καὶ τῶν ὑπαρχόντων ἄξιον ἀγωνιστὴν αὐτὸν ἀποδείξῃ τοῖς Σικελίαν οἰκοῦσιν Ἕλλησιν.*

2) cf. Demosth. De falsa leg. p. 401, 11 (ed. J. Bekker) Ulp. schol. ad l. l. Ad hoc sacrificium spectare videtur Philostratus (cf. V. Apoll. I 35), cum scribat: *εἰ δὲ θύοι Φίλιππος Ὀλύμπια πόλεις ἥρηκώς.* „*Ὀλύμπια*“ haec sacra appellabantur, quod diis Olympicis erant dicata.

3) De Hercule Alexandri deo patrio cf. Curt. Ruf. Alex. IV 7, supra p. 40 adnot. 2.

sacrificia agerentur deo urbis expugnatae praesidi, tum quidem, cum huius dei auxilio urbs videbatur esse capta. Sic explicandum est sacrificium ab Alexandro Herculi Tyrio perpetratum (cf. Arrian II 18, 1: *καί τι καὶ θεῖον ἀνέπειθεν αὐτὸν* (ad Tyrum oppugnandam), *ὅτι ἐνύπνιον αὐτῆς ἐκείνης τῆς νυκτὸς ἐδόκει αὐτὸς μὲν τῷ τείχει προσάγειν τῶν Τυρίων, τὸν δὲ Ἡρακλέα δεξιοῦσθαί τε αὐτὸν καὶ ἀνάγειν ἐς τὴν πόλιν. καὶ τοῦτο ἐξηγεῖτο Ἀρίστανδρος ὡς ξὺν πόνῳ ἁλωσομένην τὴν Τύρον, ὅτι καὶ τὰ τοῦ Ἡρακλέους ἔργα ξὺν πόνῳ ἐγένετο*).[1]) Thucydides IV 116 ad Arriani l. l. intelligendum maxime est idoneus: Cum Brasidas Lecythum castellum obsideret, nescio quo pacto turris muri corruit, ut Lacedaemonii irrumpere possent. Brasidas Minervae voluntate, cuius deae templum erat in castello, turrem concidisse putabat; quapropter Minervae triginta minas et sacrum dicavit. —

Praeter haec sacrificia loco pugnae patrata etiam in urbe patria post exercitus reditum Graeci solebant sacrificare ludisque celebrare victoriam.

Iam apud Homerum huius usus vestigia inveniuntur. Pylii expeditione contra Eleos bene facta domum reversi diis sacra obtulerunt:

Il. XI 706: *ἡμεῖς μὲν τὰ ἕκαστα διείπομεν, ἀμφί τε ἄστυ ἔρδομεν ἱρὰ θεοῖς.*

Plura apud historicos testimonia:

Syracusani Atheniensibus pugna navali devictis in urbe sacrificaverunt diis atque convivia instituerunt:

Polyaen. I 43, 2: *Ἀθηναῖοι τὴν ὑστάτην ἐν Σικελίᾳ ναυμαχίαν ἡσσῶνται καὶ νύκτωρ φεύγειν ἔδοξεν. Συρακόσιοι θύσαντες ἐπινίκια ὑπὸ μέθης ἀνεπαύοντο* (cf. Plut. Nic. 26). —

1) cf. etiam Plut. Alex. XXIV.

Per se satis lucidi hi loci:

Polyaen. VI 1, 3: *Ἰάσων* (tyrannus Pheraeorum) *πόλεμον νικήσας ἔφη πρὸς τὴν μητέρα, τοὺς Διοσκούρους φανερωτάτους αὐτῷ γενέσθαι συμμάχους καὶ διὰ τοῦτο εὔξασθαι νικήσας ξενίσαι τοὺς θεούς. κεκληκέναι δὲ ἐπὶ τὴν εὐωχίαν τοὺς ἡγεμόνας τοῦ στρατεύματος καὶ λοχαγοὺς καὶ ταξιάρχους καὶ τοὺς ἐν τέλει πάντας.* —

VII 43: *Θρᾷκες παραταξάμενοι Βοιωτοῖς παρὰ τὴν Κωπαΐδα λίμνην, ἡττηθέντες, ἐς τὸν Ἑλικῶνα καταφυγόντες ἐσπείσαντο τοῖς Βοιωτοῖς ἡμέρας τινὰς, ἐν αἷς βουλευσάμενοι ἀπαλλάξονται· οἱ Βοιωτοὶ τῇ νίκῃ θαῤῥοῦντες καὶ ταῖς σπονδαῖς πιστεύοντες τῇ Ἀθηνᾷ τῇ Ἰτωνίᾳ*[1]) *θύοντες ἑώρταζον ἐπινίκια.* —

Diodor. XX 63: *Ἀγαθοκλῆς δὲ ἐν ὀλίγαις ἡμέραις καὶ πεζῇ καὶ κατὰ θάλατταν νενικηκὼς τοὺς πολεμίους* (Carthaginienses), *ἔθυε τοῖς θεοῖς καὶ λαμπρὰς ὑποδοχὰς τῶν φίλων ἐποιεῖτο* (cf. Polyaen. V 3, 3). —

Sacrificiis post victoriam semel factis gratiam diis referre Graeci plerumque videntur satis habuisse. Clarissimas autem Graecorum victorias, Marathoniam, Salaminiam, Plataeensem, sacrificiis die pugnae sive quotannis sive quinto quoque anno patratis celebratas esse memoriae proditur:

Xen. Exp. III 2, 12: *εὐξάμενοι* (Athenienses ante pugnam Marathoniam) *τῇ Ἀρτέμιδι ὁπόσους κατακάνοιεν τῶν πολεμίων τοσαύτας χιμαίρας κατα θύσειν τῇ θεῷ, ἐπεὶ οὐκ εἶχον ἱκανὰς εὑρεῖν, ἔδοξεν αὐτοῖς κατ' ἐνιαυτὸν πενταχοσίας θύειν, καὶ ἔτι νῦν ἀποθύουσιν.*

Ael. V. H. II 25: *τὴν ἕκτην τοῦ μηνὸς τοῦ Θαργηλιῶνος καὶ Πέρσαι δὲ ἡττήθησαν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ καὶ*

1) De templo huius deae omnibus Boeotis communi cf. Paus. IX 34: *πρὶν δὲ ἐς Κορώνειαν ἐξ Ἀλαλκομενῶν ἀφικέσθαι, τῆς Ἰτωνίας Ἀθηνας ἐστι τὸ ἱερόν. καλεῖται δὲ ἀπὸ Ἰτωνίου τοῦ Ἀμφικτύονος, καὶ ἐς τὸν κοινὸν συνίασιν ἐνταῦθα οἱ Βοιωτοὶ σύλλογον.* —

Ἀθηναῖοι δὲ τῇ Ἀγροτέρᾳ ἀποθύουσι τὰς χιμαίρας τὰς τριακοσίας (cf. supra Xen. Exp. III 2, 12), *κατὰ τὴν εὐχὴν τοῦ Μιλτιάδου δρῶντες.* —

Athenis iuvenes militantes *(ἔφηβοι)* quotannis die pugnae Salaminiae in Salaminem insulam vecti Iovi *Τροπαίῳ* sacrificare solebant: *προαναπλεύσαντες δὲ καὶ ἐπὶ τρόπαιον δυσὶ πλοίοις ἔθυσαν τῷ Διὶ Τροπαίῳ* (cf. Dittenberger, Syll. 521).

De sacrificiis quinto quoque anno ab omnibus Graecis Plataeis factis hi exstant testes:

Herod. VI 111: *ἀπὸ ταύτης γάρ σφι τῆς μάχης* (Plataeensis) *Ἀθηναίων θυσίας ἀναγόντων ἐς τὰς πανηγύριας τὰς ἐν τῇσι πεντετηρίσι γινομένας κατεύχεται ὁ κῆρυξ ὁ Ἀθηναῖος ἅμα τε Ἀθηναίοισι λέγων γίνεσθαι τὰ ἀγαθὰ καὶ Πλαταιεῦσιν.* —

Diod. XI 29: *ἔδοξε τοῖς συνέδροις τῶν Ἑλλήνων παραλαβεῖν τοὺς Ἀθηναίους καὶ πανδημεὶ προελθόντας εἰς τὰς Πλαταιὰς διαγωνίσασθαι περὶ τῆς ἐλευθερίας, εὔξασθαι δὲ καὶ τοῖς θεοῖς, ἐὰν νικήσωσιν, ἄγειν κατὰ ταύτην τὴν ἡμέραν τοὺς Ἕλληνας Ἐλευθέρια κοινῇ, καὶ τὸν ἐλευθέριον ἀγῶνα συντελεῖν ἐν ταῖς Πλαταιαῖς.* —

Plut. Arist. XXI: *Ἐκ τούτου γενομένης ἐκκλησίας κοινῆς τῶν Ἑλλήνων ἔγραψεν Ἀριστείδης ψήφισμα συνιέναι μὲν εἰς Πλαταιὰς καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος προβούλους καὶ θεωροὺς, ἄγεσθαι δὲ πενταετηρικὸν ἀγῶνα τῶν Ἐλευθερίων.* —

Adnectimus postremo nonnulla, quae de duarum Graecorum gentium sacris victorialibus apud veteres auctores leguntur.

Lacedaemonios victoria parta gallum *„νικητήριον“* diis sacrificare solitos esse traditur:

Plut. Agesil. XXXIII: *πρότερον μὲν γὰρ οὕτω σύνηθες ἡγοῦντο καὶ προσῆκον ἔργον αὐτοῖς εἶναι τὸ νικᾶν τοὺς πολεμίους, ὥστε μήτε θύειν τοῖς θεοῖς πλὴν ἀλεκτρυόνα νικητήριον ἐν τῇ πόλει μήτε μεγαληγορεῖν τοὺς ἀγωνισαμένους μήτε ὑπερχαίρειν τοὺς πυνθανομένους, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐν Μαντινείᾳ μάχης γενομένης, ἣν*

Θουκυδίδης γέγραφε, τῷ πρώτῳ φράσαντι τὴν νίκην οἱ ἄρχοντες ἐκ φιδιτίου κρέας ἔπεμψαν εὐαγγέλιον, ἄλλο δὲ οὐδέν. —

Marcell. XXII: *Θύει γὰρ ἐν Σπάρτῃ τῶν ἀποστρατήγων ὁ μὲν δι' ἀπάτης ἢ πειθοῦς ὃ βούλεται διαπραξάμενος βοῦν, ὁ δὲ διὰ μάχης ἀλεκτρυόνα. Καίπερ γὰρ ὄντες πολεμικώτατοι μείζονα καὶ μᾶλλον ἀνθρώπῳ πρέπουσαν ἡγοῦντο τὴν διὰ λόγου καὶ συνέσεως πρᾶξιν ἢ τὴν μετὰ βίας καὶ ἀνδρείας.*[1]) —

Apud Messenios fuisse morem comperimus, ut is, qui centum hostes in bello occidisset, sacra patraret *ἑκατομφόνια*[2]) quae vocitabantur.

Paus. V 19, 3: *Ἔθυσε δὲ* (Aristomenes) *καὶ τῷ Διὶ τῷ Ἰθωμάτᾳ τὴν θυσίαν ἣν ἑκατομφόνια ὀνομάζουσιν. αὕτη δὲ καθεστήκει μὲν ἐκ παλαιστάτου, θύειν δὲ αὐτὴν Μεσσηνίων ἐνομίζετο ὁπόσοι πολεμίους ἄνδρας κατειργάσαιντο ἑκατόν. Ἀριστομένει δὲ, ὅτε ἐπὶ Κάπρου σήματι ἐμαχέσατο, θύσαντι ἑκατομφόνια πρῶτον, δεύτερα ἤδη θῦσαι καὶ ὁ ἐν τῇ νυκτὶ τῶν Κορινθίων παρέσχε φόνος. τοῦτον μὲν δὴ λέγουσι καὶ ἐπὶ ταῖς ὕστερον θῦσαι καταδρομαῖς θυσίαν τρίτην* (cf. Polyaen. II 31, 2). —

Plut. Sap. conv. XVI: *Ἕτερος δέ τις ἀξιούτω* (Solo loquitur) *μάχας εἶναι καὶ πόλεμον, ἵνα καὶ τείχη καὶ νεωσοίκους καὶ ὁπλοθήκας ἔχωμεν, καὶ θύωμεν ἑκατομφόνια, καθάπερ φασὶ νόμον εἶναι Μεσσηνίοις* (cf. etiam Plut. Quaest. conv. IX 1, Rom. XXV; Plin. N. H. XI 184).

---

1) Maassius mihi indicavit Callim. Epigr. 56: *Φησὶν ὅ με στήσας Εὐαίνετος (οὐ γὰρ ἔγωγε γινώσκω) νίκης ἀντί με τῆς ἰδίης ἀγκεῖσθαι χάλκειον ἀλέκτορα Τυνδαρίδῃσι· πιστεύω Φαίδρου παιδὶ Φιλοξενίδεω.*

2) Sed cf. Ungerum (Philol. vol. XXV pp. 1 sqq.), qui putat *ἑκατομφόνια* eadem fuisse sacra atque *ἑκατόμβαια*.

2.

Sacra *εὐαγγέλια* quae appellabantur peragebant Graeci pro bono nuntio accepto.[1]) Clytaemestra Agamemnoni e bello reverso fingit *εὐαγγέλια* se egisse Troiae expugnatione nuntiata (Aeschyl. Agam. vv. 594 sqq.). Athenienses cum audivissent Antipatrum Lamiae obsessum teneri a Leosthene, *εὐαγγέλια* diis patraverunt (Plut. Phoc. 23). Etiam dux certior factus hostes victos esse a parte exercitus vel a sociis sic diis gratiam videtur saepe rettulise.

Eteonico Lacedaemonio Mitylenae a Conone concluso nuntiabatur Callicratidae classem ab Atheniensibus esse deletam. Quam cladem ut milites celaret, *εὐαγγέλια* sacrificavit[2]):

Polyaen. I 44: *Ἐτεόνικον Λάκωνα ἐν Μιτυλήνῃ Κόνων Ἀθηναῖος ἐπολιόρκει. κέλης ὑπηρετικὸς ἦκεν ἀγγέλλων 'Καλλικρατίδας ὁ ναύαρχος Λακεδαιμονίων ἐν Ἀργινούσαις ἡττημένος οἴχεται'. Ἐτεόνικος τοὺς ἀγγέλους ἐκέλευσε νύκτωρ ὑπεξελθεῖν καὶ μεθ' ἡμέραν ἐς Μιτυλήνην ἐστεφανωμένους, παιωνίζοντας, νίκην ἀγγέλλοντας ἥκειν. Ἐτεόνικος μὲν ἔθυεν εὐαγγέλια. Κόνων δὲ καὶ τὸ Ἀττικὸν ἐξεπλάγη καὶ ἡσύχαζεν* (cf. Xen. H. Gr. I 6, 36, 37). —

Eadem fraude Agesilaus usus est:

Polyaen. II 1, 3: *Ἀγησίλαος περὶ Κορώνειαν ὅσον οὔπω παρετάσσετο ἦκέν τις ἀγγέλλων 'τέθνηκε Πεισανδρος ὁ ναύαρχος Λακεδαιμονίων ἡττηθεὶς ὑπὸ Φαρναβάζου'. ὅπως οὖν ἀθυμία καὶ φόβος μηδαμῶς ἐμπέσοι τῷ στρατεύματι, Ἀγησίλαος προστάσσει τοῖς ἀγγέλοις 'τἀναντία πρὸς τοὺς στρατιώτας ἀγγέλλετε· Λακεδαιμόνιοι νικῶσιν ἐν τῇ θαλάσσῃ'. ἀλλὰ μὴν καὶ αὐτὸς προῆλθεν ἐστεφανωμένος, ἔθυσεν εὐαγγελιᾶ, διέπεμψε τοῖς φίλοις μερίδας ἀπὸ τῶν ἱερείων. οἱ στρατιῶται ταῦτα ἀκούσαντες καὶ ὁρῶντες*

1) cf. schol. ad Aristoph. Equ. v. 1320.

2) Polyaenum cito, quod strictius Xenophonte rem et occasionem illustrat.

πλεῖον θαρσήσαντες μετὰ μείζονος προθυμίας ἐν τῇ Κορωνείᾳ παρετάξαντο (cf. Xen. H. Gr. IV 3, 14; Plut. Ages. XVII). —

Apud Romanos quoque haec sacra exstiterunt. De Sertorio in Hispania bellum gerenti Plutarchus exhibet:

Sert. XI: *Αἰθὶς δὲ νίκην τινὰ τῶν ἑαυτοῦ στρατηγῶν ἀκούσας τὸν μὲν ἄγγελον ἔκρυπτε, τὴν δὲ ἔλαφον[1]) ἐστεφανωμένην ἐπ' εὐαγγελίοις προῆγεν, εὐθυμεῖσθαι παρακαλῶν καὶ τοῖς θεοῖς θύειν ὡς ἀγαθόν τι πεῦσομένους.* —

Sert. XXVI: *Ἐδήλου δὲ τὰ γράμματα νίκην τινὸς τῶν ὑπ' αὐτῷ στρατηγῶν καὶ φόνον πολὺν τῶν πολεμίων. Ἐφ' οἷς τοῦ Σερτωρίου περιχαροῦς ὄντος καὶ θύοντος εὐαγγέλια, Περπέννας ἑστίασιν αὐτῷ καὶ τοῖς παροῦσι φίλοις . . . ἐπηγγέλλετο* etc. —

1) De hac cerva cf. l. l. XI.

Appendix.

Postquam ingentem fere sacrorum militarium vel sacrificandi in bello occasionum numerum exemplis demonstravi, in appendice observationes quasdam sacrificales mihi liceat adiungere.

1. De ἱερῶν[1]) patratione.

Adgreganda sunt haec sacra consultoria iis sacrificiis, quae cum libatione erant coniuncta, etiamsi rarissime libationis fit mentio.

Polyaen. I 27: ... *ὥστε σπένδω θύων τε ... ἐτελεύτησεν* (supra p. 50).

Polyaen. IV 20: ... *ὁ μὲν εὐξάμενος καὶ σπείσας ἀνέτεμε τὸ ἱερεῖον* (supra p. 51).

Quaeri potest quis in bello haec sacra patraverit. Stengelius („Die griechischen Kultusaltertümer", p. 57) hanc profert sententiam: „Letztere (d. i. *ἱερά*) werden auf Befehl und in der Regel im Beisein des Feldherrn von Priestern vollzogen, und es findet bei ihnen die gewöhnliche Eingeweideschau statt; dass auch dabei ein *μάντις* sich beteiligt, ist natürlich nicht ausgeschlossen." Quae verba non plane mihi

1) Ex numero sacrorum edulium in bellis patratorum *ἱερά* ad tractandum elegi. Nam maximi omnium haec erant momenti. Accedit quod nonnulla eorum erant propria, quibus a sacrificiis in patria pacis temporibus solitis erant diversa.

videntur esse recta. Exempla enim huc spectantia si perlustrabis, nullum[1]) quo sacerdos *(ἱερεὺς) ἱερὰ* perpetrans memoretur invenies. Semper ducem et vatem sacra egisse traditur:

Xen. Exp. VI 4, 13: *ἐκ τούτου ἐθύοντο οἱ στρατηγοὶ, μάντις δὲ παρῆν Ἀρηξίων Ἀρκάς* (supra p. 22).

V 5, 3: *καὶ πολλὰ καταθυσάντων* (ducum) *τέλος ἀπεδείξαντο οἱ μάντεις πάντες γνώμην* (supra p. 28).

Herod. IX 33: *Ἕλλησι μὲν Τεισαμενὸς Ἀντιόχου ἦν ὁ θυόμενος· οὗτος γὰρ δὴ εἵπετο τῷ στρατεύματι τούτῳ μάντις* (supra p. 48).

Polyaen. IV 20: *Ἄτταλος ... ἱερεῖα παρεσκεύασε Σουδίνου Χαλδαίου μάντεως τὴν θυσίαν βραβεύοντος* (supra p. 51).

Plut. Ages. VI: *Καὶ καταστέψας ἔλαφον ἐκέλευσεν ἀπάρξασθαι τὸν ἑαυτοῦ μάντιν* (supra p. 20).

Vix igitur potest dubitari, quin a vatibus velut *σφάγια*, sic *ἱερὰ* plerumque sint patrata duce adsistente. —

Dux et vates coronati sacrificando operam dare solebant.

Xen. Exp. VII 1, 40: ... *τὰ μὲν ἱερεῖα εἱστήκει παρὰ τὸν βωμὸν καὶ Κοιρατάδας ἐστεφανωμένος ὡς θύσων* (supra p. 23).

Arrian. Exp. II 26, 4: ... *θύοντι Ἀλεξάνδρῳ καὶ ἐστεφανωμένῳ τε καὶ κατάρχεσθαι μέλλοντι* (supra p. 52).

Plut. Alex. XXXIII: *Ὁ δὲ μάντις Ἀρίστανδρος χλανίδα λευκὴν ἔχων καὶ χρυσοῦν στέφανον* etc.[2])

Arma galeasque antea posuerant dux sacrificans ceterique qui sacrificio intererant, quod colligere licet ex Polyaen.

1) Plut. Nic. XXIV, supra p. 52, sacerdotes commemorantur, sed sacerdotes Herculis, in cuius templo sacrificabatur.

2) cf. etiam Cyri Inst. III 3, 34: *τῇ δ' ὑστεραίᾳ πρῲ Κῦρος μὲν ἐστεφανωμένος ἔθυε, παρήγγειλε δὲ καὶ τοῖς ἄλλοις ὁμοτίμοις ἐστεφανωμένοις πρὸς τὰ ἱερὰ παρεῖναι* (supra p. 50).

I 27, 2 (supra p. 51). Accedit quod in *σφαγίοις* quoque perpetrandis omnes qui aderant inermes esse debebant. Praeter ducem atque vatem qui alii in sacrificando semper fere adessent lege constitutum erat apud Lacedaemonios (cf. Xen. Reip. Laced. XIII 4, 5 supra p. 11). Ad Graecos autem in universum videtur valere omnium ducum atque militum qui vellent praesentia:

Xen. Exp. IV 3, 9: *ἕως ὑπέφαινεν ἐθύοντο πάντες παρόντες οἱ στρατηγοί* (supra p. 23).

VI 4, 15: *ἐντεῦθεν κηρύξας τῇ αὔριον παρεῖναι ἐπὶ τὴν θυσίαν τὸν βουλόμενον καὶ μάντις εἴ τις εἴη, παραγγείλας παρεῖναι ὡς συνθεασόμενον τὰ ἱερά, ἔθυε. καὶ ἐνταῦθα παρῆσαν πολλοί* (supra p. 22).

VI 4, 20: *καὶ πάλιν τῇ ὑστεραίᾳ ἐθύετο, καὶ σχεδόν τι πᾶσα ἡ στρατιὰ διὰ τὸ μέλειν ἅπασιν ἐκυκλοῦτο περὶ τὰ ἱερά* (supra p. 26). Cf. etiam Xen. Exp. V 5, 3 (supra p. 28), Cyri Inst. III 3, 34 (supra p. 50).

Complures simul affuisse vates saepius traditur (cf. Xen Exp. V 5, 3, supra p. 28; Cyri Inst. III 3, 34).

Operarum sacrificalium quid duci, quid vati sit attribuendum haud ita liquet. Exstant exempla, quibus totam sacri patrationem, preces libationem hostiae immolationem, a solo vate esse factam demonstratur.

Polyaen. IV 20: *Ἄτταλος ... ἱερεῖα παρεσκεύασε Σουδίνου Χαλδαίου μάντεως τὴν θυσίαν βραβεύοντος· ὁ μὲν* (vates) *εὐξάμενος καὶ σπείσας ἀνέτεμε τὸ ἱερεῖον* (supra p. 51). Plut. Ages. VI (infra p. 75).

Aliis ex locis ducem libavisse et preces locutum esse concludere licet.

Polyaen. I 27: (Himilco) *σπένδων θύων τε ... ἄφνω ἐτελεύτησεν* (supra p. 50).

Xen. Cyri Inst. III 3, 21: *ὁ δὲ Κῦρος ἔθυε πρῶτον μὲν Διὶ βασιλεῖ, ἔπειτα δὲ καὶ τοῖς ἄλλοις θεοῖς, οὓς ἠτεῖτο*

ἵλεως καὶ εὐμενεῖς ὄντας ἡγεμόνας γενέσθαι τῇ στρατιᾷ etc. (supra p. 12). —

Res ita se habere videtur: In voluntate ducis positum erat, utrum ipse rerum sacrificalium particeps esse vellet an totum sacrificium vati sive vatibus faciendum mandaret. —

Victimae ad haec sacra adhibitae pecudes minores erant, nempe caprae atque oves potissimum (Xen. Exp. VII 8, 19: *καὶ διασῴζονται ἀνδράποδα ὡς διακόσια ἔχοντες καὶ πρόβατα ὅσον θύματα.* cf. Herod. VI 56, Paus. IX 13, 4, supra p. 12). Aliarum hostiarum si inopia erat, etiam boves [1]) sacrificabantur (Xen. Exp. VI 4, 22: *καὶ πρόβατα μὲν οὐκέτι ἦν, βοῦν δὲ ὑπὸ ἀμάξης πριάμενοι ἐθύοντο).* Ovium greges ex patria exercitum ad bellum proficiscentem sequebantur (Paus. IX 13, 4, supra p. 12). Qui si consumpti erant, hostiae in ipso bello aut emebantur (Xen. Exp. V 7, 13) aut rapiebantur (Xen. Exp. VI 3, 3; H. Gr. IV 6, 6, supra p. 26). Ut sacrificantes sic victima coronis erat ornata (Plut. Ages. VI: *καὶ καταστέψας ἔλαφον ἐκέλευσεν ἀπάρξασθαι τὸν ἑαυτοῦ μάντιν,* supra p. 20. Diod. Exc. De virt. et vit. p. 594—596, 5: *Τούτους ἀμφοτέρους καταστέψας ἱερείου τρόπον εἰσήγαγεν).* Perpetrabantur sacrificia in aris, quae — mirum videtur esse — interdum non in castris, sed pro castris erant collocatae (Xen. H. Gr. VI 5, 17: *θυομένῳ τῷ Ἀγησιλάῳ πρὸ τοῦ στρατοπέδου,* supra p. 21). Polyaen. I 27, 2: *Πεδίαρχον ... ἐκέλευσε προελθεῖν τοῦ στρατοπέδου καὶ θύειν ἐπὶ τῶν βωμῶν,* supra p. 50).

Hostiae caesae exta depromebantur, quae et vates et dux accuratissime inspicere solebant (Polyaen. IV 20, supra p. 51. Xen. Exp. II 1, 9: Clearchus cum legatis regis Persarum de pacis condicionibus agens a ministris vocatur *ὅπως ἴδοι τὰ ἱερὰ ἐξῃρημένα — ἔτυχε γὰρ θυόμενος,* V 6, 29:

1) Ceteroquin boves imprimis usurpabantur ad sacra gratiarum agendarum causa facta (cf. Xen. Exp. IV 8,25 supra p. 44.)

Σιλανὸς δέ μοι ὁ μάντις ἀπεκρίνατο τὸ μὲν μέγιστον, τὰ ἱερὰ καλὰ εἶναι. ἤδει γὰρ καὶ ἐμὲ οὐκ ἄπειρον ὄντα διὰ τὸ ἀεὶ παρεῖναι τοῖς ἱεροῖς. Paus. IV 13: *ἔδοξεν ἐξιέναι οἱ μέλλοντι* (Aristodemo Messenio) *ἐς μάχην καὶ ὡπλισμένῳ τῶν ἱερείων τὰ σπλάγχνα ἐπὶ τραπέζῃ προκεῖσθαι).* Dux ut melius signa observaret, exta manibus versabat:

Eurip. El. vv. 826 sqq.: *ἱερὰ δ' εἰς χεῖρας λαβὼν*
Αἴγισθος ἤθρει· καὶ λοβὸς μὲν οὐ προσῆν
σπλάγχνοις, πύλαι δὲ καὶ δοχαὶ χολῆς πέλας
κακὰς ἔφαινον τῷ σκοποῦντι προσβολάς.

Polyb. VI 11: *κατὰ δὲ τὸν ἐθισμὸν ἐκ τῶν τυθέντων ἱερείων προσενεχθέντων αὐτῷ τῶν σπλάγχνων δεξάμενος* (Philippus III., rex Macedonum) *εἰς τὰς χεῖρας καὶ βραχὺ διακλίνας ἤρετο* etc.

Alia ad extispicium spectantia copiosius iam tractaverunt L. Cuntzius[1]) alii vv. dd. Unum commemoro, maxima cum diligentia iecur et fel inspiciebantur. Infaustissimum imprimis omen putabatur iecur quod lobis carebat (*ἄλοβα γίγνεται τὰ ἱερὰ*, vid. Xen. H. Gr. III 4, 15 (supra p. 23), Plut. Ages. IX 3 (supra p. 24), plura vid. Cuntzium l. a. p. 11—20). Ignispicium quamquam rarissime indicatur, tamen in his quoque sacris militaribus praeter illud magis usitatum extispicium esse adhibitum credas, Euripidis loci si reminiscaris: Suppl. v. 155: *μάντεις δ' ἐπῆλθες ἐμπύρων τ' εἴδες φλόγα* (supra p. 16).[2]) —

Optimum omen erat, si in prima statim hostia fausta signa spectabantur (Xen. Exp. VI 5, 2: *γίγνεται τὰ ἱερὰ ἐπὶ τοῦ πρώτου ἱερείου.* IV 3, 9: *καὶ τὰ ἱερὰ καλὰ ἦν εὐθὺς ἐπὶ τοῦ πρώτου*). Sacrum primum si infaustis erat ominibus, alterum atque tertium peragebatur (Xen. Exp.

1) cf. „De Graecorum extispiciis." Diss. Gottingae 1826. cf. etiam Stengel: Kultusaltert. pp. 58 sqq.

2) De ignispicio cf. infra pp. 83 sqq.

VI 4, 16: *θυομένῳ δὲ πάλιν εἰς τρὶς ἐπὶ τῇ ἀφόδῳ οὐκ ἐγίγνετο τὰ ἱερὰ*, supra p. 22. VI 4, 19: *καὶ ἐπὶ τούτῳ πάλιν ἐθύετο εἰς τρὶς, καὶ οὐκ ἐγίγνετο τὰ ἱερὰ*, supra p. 25). Saepius autem quam ter eodem die sacrificatum esse nullo, quantum scio, exemplo probari potest. Sed si opus erat, complures deinceps dies eadem de re sacra patrari pergebatur, ita quidem, ut tertius dies plerumque sacrificandi finis fuisse videatur (Xen. Exp. VI 6, 35: *ἐπεὶ μέντοι θυομένῳ αὐτῷ ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας οὐκ ἐγίγνετο τὰ ἱερὰ* etc., supra p. 22). Etiam his in sacris numerum ternarium auctoritate quadam fuisse elucet.[1]) —

Dux atque vates in signis extorum perlustrandis et interpretandis dolo et fraude abstinebant. Nonnunquam autem fiebat, ut aut vates quibusdam de causis ducem aut dux vatem deciperet. De duce a vate interdum decepto conferas Xenophontem, qui in Cyri Inst. I 6, 2 Cambysem Cyro haec fingit dicentem: *ἐγὼ γάρ σε ταῦτα* (artem divinatoriam) *ἐπίτηδες ἐδιδαξάμην, ὅπως μὴ δι' ἄλλων ἑρμηνέων τὰς τῶν θεῶν συμβουλίας συνείης, ἀλλ' αὐτὸς καὶ ὁρῶν τὰ ὁρατὰ καὶ ἀκούων τὰ ἀκουστὰ γιγνώσκοις καὶ μὴ ἐπὶ μάντεσιν εἴης, εἰ βούλοιντό σε ἐξαπατᾶν ἕτερα λέγοντες παρὰ τὰ παρὰ τῶν θεῶν σημαινόμενα* (cf. etiam Xen. Exp. V 6, 29, supra p. 75). Qua ratione vate inscio signa dextera dux in extis effecerit, Plutarchus et Polyaenus illustrant. Ut militum animos ad pugnandum adhortarentur, litteras *„νίκα"* sanguine in manu inscriptas iecinori clam impresserunt Agesilaus Plutarcho teste,[2]) Attalus Polyaeno testante (Polyaen. IV 20, supra p. 51).

De prospero sacrorum eventu milites certiores esse factos saepe legitur (Polyaen. IV 3, 14: *Ἀλέξανδρος, ὁπότε παρὰ τῶν μάντεων ἤκουε καλὰ γεγονέναι τὰ ἱερὰ, περιφέρειν ἐκέλευε τὰ ἱερεῖα καὶ δεικνύναι τοῖς στρατιώταις,*

1) cf. Th. Birt, Archiv f. Lat. Lexikogr. 1900 (XI), p. 151.

2) Apophth. Lac. Ages. 77.

ἵνα μὴ μόνον ἀκούοντες, ἀλλὰ καὶ ὁρῶντες ἀγαθὰς ἔχοιεν περὶ τοῦ κινδύνου τὰς ἐλπίδας. IV 20: . . . *Αὐτός τε οὖν ὑπερχαρὴς ἐγένετο καὶ τῷ πλήθει τῶν στρατιωτῶν ἔδειξε τὸ σημεῖον*, supra p. 51).

2. De *σφαγίων* patratione.

Primum necesse est diiudicetur, utrum in *σφαγίοις* sicut in *ἱεροῖς* libatum sit necne. Stengelius ratus libationes a sacris piacularibus alienas fuisse contendit non libatum esse in *σφαγίοις*.[1]) Errare Stengelium hac confirmatur argumentatione.

Arrianus Exp. VI 19, 5 scribit: *ἐνταῦθα ταύρους τε σφάξας τῷ Ποσειδῶνι ἀφῆκεν ἐς τὴν θάλασσαν καὶ σπείσας ἐπὶ τῇ θυσίᾳ* etc. (supra p. 34).

Quis, quaero, hunc locum aliter interpretari potest atque equidem his verbis explico: „Alexander Neptuno tauros mactavit et hoc in sacrificio libavit"? Falsa igitur mihi videtur esse Stengelii loci explicatio, qui ut libationem a *σφαγίοις* abhorrere comprobet, adnotat: „Arrian. Anab. VI 19, 5 findet ausser dem Schlachten (*σφάττειν* hier nicht ganz genau für *σφαγιάζεσθαι*: vgl. Herod. VI 76) der Stiere, die ins Meer versenkt werden, noch eine *θυσία* statt, bei der auch gespendet wird."[2]) Ad interpretationem tam artificiosam delapsurum non fuisse Stengelium credo, alterum simile exemplum si novisset. Arrianus enim I 11, 6 tradit: *Ἀλέξανδρον . . . σφάξαντα ταῦρον τῷ Ποσειδῶνι καὶ Νηρηΐσι*

1) cf. Stengel, Griech. Kultusaltertümer p. 118: charakteristisch für diese Opfer ist das Fehlen der Spenden, wodurch sie sich vor allen übrigen auszeichnen. Sie wären hier auch zwecklos. cf. Herm. XXII pp. 645 sqq.

2) cf. Griech. Kultusaltertümer p. 118, Adnot. 12.

σπένδειν ἐκ χρυσῆς φιάλης ἐς τὸν πόντον (supra p. 35). Luce est clarius Alexandrum ad *σφάγια* Neptuno Nereidibusque dicata tunc libavisse.

Argumento est etiam, quod Herodotus VII 167 de Hamilcare in pugna *σφάγια*, et *ὁλοκαυτήματα*[1]) quidem, patranti narrat: *ὁ δὲ Ἀμίλκας ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ μένων ἐν τῷ στρατοπέδῳ ἐκαλλιερέετο ἐπὶ πυρῆς μεγάλης σώματα ὅλα*[2]) *καταγίζων, ἰδὼν δὲ τροπὴν τῶν ἑωυτοῦ γενομένην, ὡς ἔτυχε ἐπισπένδων τοῖσι ἱροῖσι, ὥσε ἑωυτὸν ἐς τὸ πῦρ.* Quem locum quamquam ad *σφάγια* apud Carthaginienses acta pertinet, tamen argumenti instar adhibere non dubitavi. Nam Herodotus de illa libatione ut re apud Graecos quoque usitatissima videtur loqui. Certo, ut occasione data libenter profert interpretationes, adnotavisset, si haec in *σφαγίοις* facta libatio aliena fuisset a Graecorum usu.[3])

Σφάγια patrabantur simul a vate et a duce. Vatem hostiam cecidisse persaepe expressis verbis traditur: Plut. Arist. XVII: *Ἔνιοι δέ φασι τῷ Παυσανίᾳ μικρὸν ἔξω τῆς παραπάξεως θύοντι* etc. (supra p. 56), ibidem XVIII: *Ἀνσφορῶν οὖν ὁ Παυσανίας τοῖς παροῦσιν ἄλλα τοῦ μάντεως ἐπ' ἄλλοις ἱερεῖα καταβάλλοντος.* Thuc. VI 69: *ἔπειτα δὲ μάντεις τε σφάγια προὔφερον* etc. (supra p. 58). Diod. XV 85: *οἱ μὲν μάντεις σφαγιασάμενοι* etc. (supra p. 57). Eurip. Phoen. v. 1255: *μάντεις δὲ μῆλ' ἔσφαζον* etc. (supra p. 58).

Ut in *ἱεροῖς* sic hic quoque dux plerumque preces atque libationem videtur fecisse: Plut. Arist. XVII: *τῷ Παυσανίᾳ*

1) Talibus de sacris cf. Xen. Exp. VII 8, 4 et 5; Cyri Jnst. VIII 3,24.

2) Haec verba sic sunt intelligenda: omnes partes hostiae cremebantur, quod piaculare erat sacrificium, non edule (cf. supra p. 53).

3) Ut oculis subiciam, cuius generis Herodoti sint interpretationes affero Herod. I 35: *παρελθὼν δὲ οὗτος ἐς τὰ Κροίσου οἰκία κατὰ νόμους τοὺς ἐπιχωρίους καθαρσίου ἐδέετο ἐπικυρῆσαι, Κροῖσος δέ μιν ἐκάθηρεν·* hactenus Herodoti narratio, sequitur adnotatio: *ἔστι δὲ παραπλησίη ἡ κάθαρσις τοῖσι Λυδοῖσι καὶ τοῖσι Ἕλλησιν.*

μικρὸν ἔξω τῆς παρατάξεως θύοντι καὶ κατευχομένῳ[1]) etc. (supra p. 56). De libatione ab imperatore facta cf. Arr. I 11, 6; VI 19, 5; Herod. VII 167 (supra p. 34, 35, 79).

Elucet igitur in *σφαγίων* patrationem eadem valere quae supra de *ἱεροῖς* statuimus (cf. p. 72—75).

Usurpabantur ad *σφάγια* imprimis caprae atque oves: Xen. Reip. Laced. XIII 8: *ὅταν γὰρ ὁρῶντων ἤδη τῶν πολεμίων χίμαιρα σφαγιάζηται* etc. (supra p. 55). Lacedaemonii haec *σφάγια* Dianae dedicabant: Xen. H. Gr. IV 2, 20: *σφαγιασάμενοι οἱ Λακεδαιμόνιοι τῇ Ἀγροτέρᾳ, ὥσπερ νομίζεται, τὴν χίμαιραν* etc. (supra p. 55), cf. Plut. Lyc. XXII (supra p. 55). De ovibus mactatis vid. Eurip. Phoen. vv. 1255 sqq. (supra p. 58). Boves ante pugnas non sacrificabantur nisi forte caprae vel oves deerant: Xen. Exped. VI 4, 25: *καὶ ὁ Ξενοφῶν . . . λαβὼν βοῦν ὑπὸ ἀμάξης — οὐ γὰρ ἦν ἄλλα ἱερεῖα — σφαγιασάμενος* etc. (supra p. 58). *Σφάγια* autem Neptuno sacrata imprimis boves erant (cf. Herod. VI 76; Arrian. Exped. I 11, 6; VI 19, 5, supra p. 34).[2])

Hostia priusquam caederetur, coronis redimiebatur. Quod Plutarchus testatur Pelop. XXII: *Ἐκ τούτου λαβόντες τὴν ἵππον ἐπὶ τοὺς τάφους ἦγον τῶν παρθένων καὶ κατευξάμενοι καὶ καταστέψαντες ἐνέτεμον.* — Stengelius iniuria negat hostiam ad *σφάγιον* sumptam fuisse coronatam. Dicit Stengelius: „Vom Bekränzen eines als Sühn- oder Bussopfer geschlachteten Tieres gibt es kein Beispiel“ (cf. Herm. XXV p. 322). Plutarchum non esse testem, falso exhibitum esse Plutarchi illum locum optimis in codicibus et scribendum, quod pessimus codex Palatinus praebeat: *κατευξάμενοι καὶ καταστρέψαντες ἐνέτεμον.* Vocabulum *καταστρέφειν* ut

1) *κατεύχεσθαι* de precando hic usurpatur, quod in piacularibus sacrificiis orantium vultus ad humum erant versi (cf. Plut. Pelop. XXII, infra p. 80).

2) Plut. Pelop. XXII fit mentio equae mactatae; hanc hostiam a diis missam esse tum Graeci putabant, ceteroquin equae sive equi non usurpabantur ad solita *σφάγια*.

oppositum verbo *ἀναστρέφειν* explicans respicit Stengelius morem Graecorum, cuius testis Eustath. Iliad. p. 134: *ὡς ἔθος Ἑλληνικὸν, εἰ μὲν τοῖς ἄνω ἔθυον, ἀνακλᾶν τὸν τοῦ ἱερείου τράχηλον, ὥστε ἀφορᾶν εἰς οὐρανόν . . . ἐὰν μέντοι ἥρωσιν ἢ ὅλως τοῖς κατοιχομένοις, κάτω τὸ ἱερεῖον ἀποβλέπον ἐσφάζετο.* Schol. Apoll. Argon. I 587: *ἔντομα δὲ τὰ σφάγια. κυρίως τὰ τοῖς νεκροῖς ἀναγιζόμενα διὰ τὸ ἐν τῇ γῇ αὐτῶν ἀποτέμνεσθαι τὰς κεφαλάς. οὕτω γὰρ θύουσι τοῖς χθονίοις· τοῖς δὲ οὐρανίοις ἄνω ἀναστρέφοντες τὸν τράχηλον σφάζουσιν.*

Sane est concedendum *καταστρέψαντες* ad sensum loci optime quadraturum esse, si traditum esset bonis in codicibus, quamquam illud fortasse quispiam admoneat, *καταστρέφειν* proprie de collo tantum posse dici, non de tota hostia (vid. supra Eustath. l. l. *ἀνακλᾶν τὸν τοῦ ἱερείου τράχηλον*, Schol. Apoll. Arg. l. a. *ἀναστρέφοντες τὸν τράχηλον*). At id minoris momenti, graviora haec: Optimi et plurimi codices exhibent *καταστέψαντες*. Quam lectionem neque forma neque re quidquam habere quod displiceat iudico. Nam primum quidem *καταστέφειν* de hostiis coronandis potissimum usurpatur: Plut. Ages. VI: *καὶ καταστέψας ἔλαφον ἐκέλευσεν ἀπάρξασθαι τὸν ἑαυτοῦ μάντιν* (supra p. 75). Tum autem iusta causa inveniri non potest, cur non sint coronata *σφάγια*. Quod illi qui haec sacra piacularia perpetrabant coronis erant ornati[1]), cur hostias non fuisse ornatas putemus? Accedit Euripides, qui duobus locis, quibus homines ad sacrificia piacularia adhibitos esse fingit, coronationis facit mentionem. De Iphigenia mactata Iphig. Aul. vv. 1565 sqq. haec leguntur:

Κάλχας δ' ὁ μάντις εἰς κανοῦν χρυσήλατον
ἔθηκεν ὀξὺ χειρὶ φάσγανον σπάσας
κολεῶν ἔσωθεν, κρᾶτά τ' ἔστεψεν κόρης.

1) cf. Xen. Reip. Laced. XIII 8: *ὅταν . . . χίμαιρα σφαγιάζηται, αὐλεῖν δὲ πάντας τοὺς παρόντας αὐλητὰς νόμος καὶ μηδένα τῶν Λακεδαιμονίων ἀστεφάνωτον εἶναι* (supra p. 55), Exp. IV 3, 17 (supra p. 30).

Heracl. vv. 528 sqq. Macaria Iolao dicit:

ἡγεῖσθ' ὅπου δεῖ σῶμα κατθανεῖν τόδε
καὶ στεμματοῦτε καὶ κατάρχεσθ', εἰ δοκεῖ,
νικᾶτε δ' ἐχθρούς.

Maxime haec verba demonstrare possunt *σφάγια*, pro quibus Herculis filia tum substituebatur, coronis fuisse redimita. —

Re hucusque deducta pervenimus ad difficultatem adhuc a viris doctis nondum solutam. Variatur enim sententiis, quomodo Graecos ex *σφαγίοις* divinasse censendum sit. Nägelsbachius „Nachhomerische Theologie" p. 168 profert: „Sollte nicht da, wo zwischen *ἱεροῖς* und *σφαγίοις* so streng unterschieden wird, der Unterschied gelten, den Macrobius 3, 5, 5 nach Trebatius im 1. B. de religionibus aufstellt zwischen hostiis animalibus, in quibus sola anima deo sacratur (das wären die *ἱερά*), und hostiis consultatoriis, in quibus, nach Trebatius, voluntas dei per exta disquiritur; das wären die *σφάγια*? Dieser an so wenig Stellen gemachte Unterschied schliesst natürlich die Möglichkeit nicht aus, dass an zahlreichen andern *ἱερά* und *σφάγια* ganz gleichbedeutend gebraucht werden."

Alii alia suspicantur.

K. Fr. Hermannius „Lehrb. d. gottesd. Altert." [2] 2. Teil p. 241 Adnot. 20 scribit: „Auf diese Vorgänge beim Opfer selbst (velut *φλογωπὰ σήματα*) im Gegensatz zur inneren Beschaffenheit des Opfertieres bezieht sich der von Xenophon (Anab. I 8, 15; VI 5, 21) gemachte Unterschied zwischen *τὰ ἱερά* und *τὰ σφάγια καλὰ* trotz der andern von Nägelsbach gegebenen Erklärung." Schoemannius, Griech. Altert. II [3] 291, Adn. 3 putat in *σφαγίοις* exta esse inspecta. Krüger (Xen. Exped. I 8, 15) ex motibus hostiarum signa desumpta esse credit. Rehdantzius (Xen. Exped. VI 5, 21) contendit ad hostiarum convulsiones vates oculos vertisse.

Mira sententiarum diversitas, neque ulla omnium argumentis sat firmis nititur!

Stengelius tandem verum se invenisse arbitratus est. Proficiscitur ab Euripide:

Phoen. vv. 1255 sqq. haec verba ad divinationem in *σφαγίοις* usurpatam spectantia leguntur:

μάντεις δὲ μῆλ' ἔσφαζον, ἐμπύρους τ' ἀκμάς
ῥήξεις τ' ἐνώμων, ὑγρότητ' ἐναντίαν
ἄκραν τε λαμπάδ', ἣ δυοῖν ὄρους ἔχει,
νίκης τε σῆμα καὶ τὸ τῶν ἡσσωμένων.

Quos versus interpretari conatus est Stengelius primum in Herm. vol. XXXI pp. 478 sqq. Nihil probi se eruisse iis, quae ibi explanavisset, ipse postea professus est. Hanc igitur disputatiunculam praetereuntes in quaestionem vocare satis habemus ea, quae denuo de eodem Euripidis loco Stengelius scripsit Herm. XXXIV pp. 642 sq.

ἐμπύρους ἀκμάς: recte scholiasta, quem Stengelius sequitur, explicat: *τὰς ἀναδόσεις τῆς φλογός.*

ἄλλως: τὰς τῆς φλογὸς ἀναδόσεις καὶ τὰ φῶτα τὰ ἐκ τῶν ἐμπύρων ἀναφερόμενα, ἀφ' ὧν σημειοῦνται οἱ μάντεις.

Bonam in partem accipiebatur, cum flammae clarae atque nitidae in altum se vertebant:

Soph. Antig. vv. 1006 sqq.: *ἐκ δὲ θυμάτων*
Ἥφαιστος οὐκ ἔλαμπεν, ἀλλ' ἐπὶ σποδῷ
μυδῶσα κηκὶς μηρίων ἐτήκετο
κἄτυφε κἀνέπτυε. . . . .

Plura vid. apud Apoll. Rhod. Argon. I, vv. 435 sqq. Quint. Smyrn. Posthom. XII, vv. 503 sqq. Valcken. Phoen. vv. 1255 sqq. adnot.

Haec igitur verba perspicua, obscuriora autem quae sequuntur:

ῥήξεις ἐνώμων. Stengelius scholiastarum ad sententias accedit, qui adnotant: *τὰς τῆς χολῆς ῥήξεις ἐπεσκόπουν τὴν ὄψιν μεταφέροντες. τηροῦσι γὰρ οἱ μάντεις τὰς χολὰς πῶς τὴν ὑγρότητα ἀκοντίζουσιν.*

ἄλλως: τῆς κύστεως τὸ στόμα ἑρίῳ δεσμοῦντες ἐπετίθεσαν τῷ πυρὶ καὶ παρετήρουν πῶς ῥαγήσεται καὶ ποῦ τὸ οὖρον ἀκοντίσει. Σοφοκλῆς ἐν Μάντεσι: τὰς μαλλοδέτας κύστεις.

Quae interpretatio quamquam per se haud ita veri dissimilis est, tamen mihi displicet praecipue ea de causa, quod vesicae aut fellis ab Euripide omnino non fit mentio. Stengelius prorsus a scholiographis pendet, quos multa prava in hoc Euripidis loco explicando protulisse ipse concedit (Herm. XXXI p. 479). Cum Valckenario[1]) magis proclivis sum facere, qui adiectivum *ἐμπύρους* ad *ῥήξεις* vocem refert. *ἔμπυροι ῥήξεις* sunt scissiones flammarum. Videtur id spectatum esse a vatibus, quomodo dividerentur flammae et scinderentur. Fortasse ex flammarum scissionibus divinabatur pugna utrum gravis an levis esset. Quod ut comprobem, laudo Senec. Oedip. vv. 309 sq.:

sed ecce pugnax ignis in partes duas
discedit et se scindit unius sacri.

Plura statui non possunt, cum alia exempla, quae ad hanc rem lucem effunderent, non repperim.

Iam venimus ad verba *ὑγρότητα ἐναντίαν* interpretanda, quae equidem credo pertinere ad humorem ex extis aliisque hostiae partibus, quae comburi solebant, effusum. Qui humor adversus, infaustus erat, quod impediebat, ne flamma lucida, faustissimum illud signum, oreretur. Ad interpretationem meam probandam affero Sophocl. Antig. vv. 1008 sq. (supra p. 83). Quint. Smyrn. Posth. XII v. 503: *ἱερὰ δ' οὐ καίοντο, πυρὸς δ' ἐσβέννυτ' ἀυτμή*. Fumus, qui humore efficitur, simul cum flammis nitidis commemoratur in Senec. Oedip. vv. 309 sqq., qui locus ad Euripidis versus intelligendos fortasse aliquid conferre potest: Tiresias interrogat

'Utrumne clarus ignis et nitidus stetit
rectusque purum verticem caelo tulit

1) cf. Eurip. Phoen. edit.

et summam in auras fusus explicuit comam?
an latera circa serpit incertus viae
et fluctuante turbidus fumo labat?' —

Longe recedunt ab hac interpretatione scholiastarum adnotationes, quae inter se admodum differunt. Concinunt eo, quod *ὑγρότητα* ad humorem ex vesica sive felle explosum referunt:

ὑγρότητ' ἐναντίαν: τὴν περὶ τῶν ἐναντίων δηλοῦσαν. τὴν ἐπὶ τῶν ἐναντίων καὶ ἐχθρῶν ἀεὶ ταρασσομένην. οἱ γὰρ θύται εἰ περὶ τῶν ἐχθρῶν βουληθεῖεν μαντεύεσθαι, εἰς τὴν χολὴν ἀφορῶσι· πικροὶ γὰρ οἱ ἐχθροί. ὑγρότητα δὲ λέγει αὐτὴν τὴν χολήν· ἢ ἐναντίαν ὡς πρὸς τὸ πῦρ. ξηρὸν γὰρ τοῦτο.

Scholiastas coniectare neque quidquam certi scivisse apparet. Etiam qua ratione vates ex vesicae vel fellis explosione divinaverint, sibi non constantes scholiastae suspicantur tantummodo.

Schol. Eurip. l. l.: *καὶ εἰ μὲν εἰς αὐτοὺς* (scil. *χολὴ* sive *κύστις ῥήγνυται*) *νικητὰς ἑαυτοὺς ἐκάλουν, εἰ δὲ εἰς τοὺς ἐναντίους, καταβολὴν ἑαυτῶν ἐμαντεύοντο.*

Cui contraria adnotatio scholiastae ad Aeschyl. Prometh. v. 484: *τῆς χολῆς, ἥτις ἐκβληθεῖσα καὶ ἀνατιναγεῖσα πρὸς τὸ τῶν πολεμίων μέρος ἦτταν τούτων ἐσήμαινεν.*

Quae adridet Stengelio, qui *ὑγρότητ' ἐναντίαν* intelligit „die entgegengeschleuderte Flüssigkeit".[1]) Valde contortam esse hanc vocabuli „*ἐναντίαν*" explicationem nemo negabit. Accedit quod vocis significatio a Stengelio proposita tantummodo quadrat, si complures vates circum sacrificium erant congregati, sensu autem caret, unus vates si aderat. Nam huic *ὑγρότης ἐναντία* ille est humor, qui ei obviam spargitur, non simul, qui in hostium partem exspergitur. „*Ἐναντίαν*" ita

1) cf. Herm. XXXIV p. 643: „*ὑγρότητ' ἐναντίαν* wird demnach nichts anderes heissen als die entgegengeschleuderte Flüssigkeit, d. h., wie die Scholien sagen: *ποῦ ἀκοντίσει.*"

esse interpretandum, ut supra (p. 84) proposui, etiam hac observatione fortasse commendatur. Credo enim locutionem *ὑγρότητ' ἐναντίαν* oppositam esse *ἄκρᾳ λαμπάδι, ἣ δυοῖν ὅρους ἔχει, νίκης τε σῆμα καὶ τὸ τῶν ἡσσωμένων*: humor sive fumus semper *ἐναντίος*, infaustus est, cum *ἄκρα λαμπάς*, flammarum acumen, et faustum et infaustum signum esse possit.[1]) Nam de flammarum acumine scholiastae proferunt: *τὸ ἄκρον τοῦ πυρός. εἰ μὲν ὀξὺ τὸ πῦρ ἐρχεται, νίκην δηλοῖ, εἰ δ' εἰς πλατύ, ἧτταν.* Cui interpretationi nihil est cur non acquiescamus. —

Spectabantur igitur, ut paucis repetam, a vatibus flammae utrum in altum an in latera vergerent, flammarum scissiones, humor ignem impediens quapropter infaustus habitus, summus flammarum apex utrum acutus an latus esset. Signa observata omnia *φλογωπὰ σήματα* sunt. Quorum unius etiam Plut. Themist. XIII fit mentio: . . . *ἅμα μὲν ἀνέλαμψεν ἐκ τῶν ἱερῶν μέγα καὶ περιφανὲς πῦρ* . . . (supra p. 59).

Quibus ex locis id certe effecimus, ut vates in *σφαγίοις* ad *φλογωπὰ σήματα* oculos vertisse appareat. Ignispicium etiam in *ἱεροῖς* usitatum fuisse supra memoravi (p. 76). Hac igitur re ambo sacrorum genera concinunt.

Quaeritur, utrum alter divinationis modus, extispicium, ut in *ἱεροῖς* sic in *σφαγίοις* sit adhibitum necne. Quod re vera esse factum pro certo habeo his nixus argumentis.

Romani qui velut Graeci *ἱερὰ* et *σφάγια* distinguebant, ex *σφαγίων* extis videntur esse vaticinati.

Plut. Crass. XIX: *Τέλος δὲ τὸν εἱθισμένον καθαρμὸν ἐσφαγιάζετο* (Crassus), *καὶ τὰ σπλάγχνα τοῦ μάντεως αὐτῷ προσδόντος ἐξέβαλε τῶν χειρῶν.*

1) Ei qui Stengelii verborum *„ὑγρότης ἐναντία"* interpretationem probat, admodum supervacanea esse videri debent Euripidis verba ad *„ἄκρα λαμπὰς"* pertinentia. Nam *ὑγρότης ἐναντία* a Stengelio explicata non esset *σῆμα νίκης καὶ τὸ τῶν ἡσσωμένων* quam *ἄκρα λαμπάς*.

Verba *τὰ σπλάγχνα τοῦ μάντεως αὐτῷ προσδόντος* extispicii admonent (vid. supra p. 76).

Plut. Caes. XLIII: *Ποιουμένῳ δὲ καθαρμὸν αὐτῷ τῆς δυνάμεως καὶ θύσαντι τὸ πρῶτον ἱερεῖον εὐθὺς ὁ μάντις ἔφραζε τριῶν ἡμερῶν μάχῃ κριθήσεσθαι πρὸς τοὺς πολεμίους. Ἐρομένου δὲ τοῦ Καίσαρος, εἰ καὶ περὶ τοῦ τέλους ἐνορᾷ τι τοῖς ἱεροῖς εὔσημον „Αὐτὸς ἄν", ἔφη, „σὺ τοῦτο βέλτιον ὑποκρίναιο σαυτῷ".*

Adducor hoc loco, ut breviter agam de *ἱερῶν* vocis significatione. *Ἱερὰ* proprie idem significant atque vocabulum Latinum „sacrificium" sive „sacra". Sacrificium et cruentum et non cruentum (cf. *ἱερὰ ἄπυρα*, Pind. Ol. VII 48) vox comprehendit. Maxime autem sacra cruenta, consultoria potisssimum, *ἱερὰ* vocitantur (cf. Herod. IX 37: *καὶ γὰρ οὗτος* (Xerxes) *Ἑλληνικοῖσι ἱροῖσι ἐχρᾶτο* (germanice: „Xerxes bediente sich griechischer (vor der Schlacht üblicher) Opfer), supra p. 49, cf. etiam locutiones *διαβατήρια, ἐπινίκια, εὐαγγέλια*, sc. *ἱερὰ* i. e. „Opfer"). Quod exta hostiae mactatae summi erant momenti et plerumque sola diis offerebantur, vocabulum *„ἱερὰ"* persaepe ad has victimae partes restrictum invenimus (cf. Herod. VII 167: *ἐπισπένδων τοῖσι ἱροῖσι* („de extis libans"), supra p. 79, Euripid. El. vv. 826 sqq.: *ἱερὰ* (exta) *δ' εἰς χεῖρας λαβὼν* (cf. supra p. 76), *ἱερὰ ἄλοβα* = *σπλάγχνα ἄλοβα*).

Hoc sensu *ἱερὰ* Plutarchi loco modo citato sunt sumenda. Quod si fit, vates Romanus in *σφαγίοις* tunc extispicium adhibuit.

Id deliberantes, Romanos ut alia religiosa sic sacrorum ritum fortasse a Graecis accepisse, haud temere etiam Graecos in *σφαγίοις* exta inspexisse concludemus.[1]) —

1) Graecorum sacrificandi ritus praescribitur in carmine Marciano II. (Baehrens, fragm. poet. Rom. p. 295):

„Hostem, Romani, si ex agro expellere voltis,
gentibus quae vomica est longe, ludi voveatis
comiter ut fiant Phoebo redeuntibus annis

Addo duos locos ad Graecorum *σφάγια* pertinentes, quibus extispicium indicari videtur.

Plut. Arist. XVIII: *ταῦτα τοῦ Παυσανίου Θεοκλυτοῦντος ἅμα ταῖς εὐχαῖς ἐφάνη τὰ ἱερὰ*[1]) *καὶ νίκην ὁ μάντις ἔφραζεν* (supra p. 56).

Alex. XXV: *Ἀρίστανδρος ὁ μάντις ἐσφαγιάζετο. καὶ τὰ σημεῖα κατιδὼν* etc. (supra p. 60).

Locutiones: „*ἐφάνη τὰ ἱερὰ*" et „*τὰ σημεῖα κατιδὼν*" optime quadrant in extispicium. —

In *σφαγίων* patratione non solum illa quae Stengelius vult signa esse observata, etiam hac de causa verisimillimum puto. *Σφάγια* plerumque brevi ante pugnam perpetrata esse supra ostendi (cf. p. 55). Propter angustias temporis hostia sive hostiae exta interdum non poterant comburi. Quod Plutarchus Arist. XVIII scribit: *ἄλλα τοῦ μάντεως ἐπ' ἄλλοις*

publicitus, stipe conlata. ludis faciundis
praesit qui summum populo plebeique dabit ius.
Mactetur bis quinque viris graeco hostia ritu.
hoc recte si faxitis, gaudebitis semper
vostraque res fiet melior: deus exiget ille
perduelles, qui vestrum agrum placide pascuntur."

1) G. Blecher „De extispicio capita tria" (cf. „Religionsgeschichtliche Untersuchungen," ed. A. Dieterich et R. Wünsch, Gissae 1905, II 4) p. 4 adnotat ad hunc Plutarchi locum: „Herodotus, ubi de eadem re disputavit (IX 61, supra p. 56), *σφάγια* Pausaniam fecisse memoriae tradidit. Plutarchus pro voce *σφάγια* substituit *ἱερά*. Unde concludendum est eum iam non intellexisse, quid intersit inter *σφάγια* et *ἱερά*, quae Xenophon talium rerum haud imperitus acriter discernit. Ergo *τὰ σφάγια* non spectant ad extispicium sicut *τὰ ἱερὰ*, quae ad hoc divinandi genus adhibita fuisse eo demonstratur, quod *ἅλοβα* saepius vocantur." Quae verba equidem probare non possum. Primum quidem falso contendit Blecher Plutarchum *σφαγίων* a Pausania patratorum non facere mentionem (cf. Plut. Arist. XVII: *αὐτὸς* (Pausanias) *δὲ πάλιν ἐσφαγιάζετο . . .*, supra p. 56). Tum autem miscet varias *ἱερῶν* vocis significationes (cf. supra p. 87). Plut. l. l. *ἱερὰ* sunt exta *σφαγίων*, quae etiam ab Herodoto in *σφαγίοις* ab Hamilcare perpetratis memorantur (VII 167, supra p. 79).

ἱερεῖα καταβάλλοντος etc. (supra p. 56), quis, quaero, arbitrabitur unam quamque harum hostiarum ita esse sacrificatam ut Euripides l. l. (supra p. 83) describit? Tum igitur alia ac *φλογωπὰ σήματα* erant inspicienda. Proximum est de extispicio cogitare. Cetera omina, velut hostiae obsequium, quae in sacris consultoriis valebant, meo quidem iudicio etiam ad *σφάγια* referre licet.

Re vera apud Graecos *σφαγίων* unam atque eandem divinandi rationem non fuisse propriam eo quoque confirmatur, quod Polybius XXII 4*α* verbum *σφαγιάζεσθαι* usurpat de sacrificio, in quo ex hostiae casu divinabatur: *. . . σχεδὸν γὰρ πάντες, εἰ δὲ μή γε, οἱ πλείους (βάρβαροι), ὅταν ἢ πολεμεῖν μέλλωσιν ἐξ ἀρχῆς ἢ διακινδυνεύειν πρός τινας ὁλοσχερῶς, ἵππον προθύονται καὶ σφαγιάζονται, σημειούμενοι τὸ μέλλον ἐκ τῆς τοῦ ζῴου πτώσεως.* —

Accedit, quod nusquam a veteribus modus quidam divinandi *σφαγίοις* peculiaris memoratur.

Ergo *ἱερὰ* et *σφάγια* differunt non divinandi ratione sed sacrificiorum ipsorum vi atque sensu (cf. supra p. 53). Quod igitur Xen. Exp. I 8, 15 (cf. supra p. 49) legitur *τὰ ἱερὰ καλὰ καὶ τὰ σφάγια καλά*, ita est interpretandum: et in hostiis edulibus ad vaticinandum adhibitis fausta omina apparebant et in hostiis[1]) piacularibus diis vel aliis numinibus devotis.

Id quoque mihi persuasum est primitus per *σφάγια* non esse divinatum. Hoc mihi probatur eo, quod ex *σφαγίοις* in iure iurando et heroibus mactatis nunquam, quantum scio, Graeci vaticinabantur. Testis fortasse etiam Aeschylus est, qui Sept. vv. 230 sq. *σφάγια* a consultoriis disiungit his verbis:

1) *σφάγιον* = hostia: Eurip. Heraclid. 399 *σφαγιά θ' ἡτοιμασμένα ἕστηκεν* etc., cf. etiam Eurip. ibid. 673, Phoen. 173, 1109 (supra p. 57).

ἀνδρῶν τάδ' ἐστὶ, σφάγια καὶ χρηστήρια
θεοῖσιν ἕρδειν πολεμίων πειρωμένους.

Quod si recte suspicor, ratio divinandi in *ἱεροῖς* usitata ad *σφάγια* paulatim est translata.

---

3. Testium conspectus.

Homeri in carminibus omnia sacrificiorum genera, quae illis temporibus erant in usu, videntur esse memorata. Fit mentio sacrorum ante exercitus profectionem (Il. II 305, IX 356, supra p. 19), in itinere (Il. VIII 236, supra p. 39), ante pugnam (Il. II 400, supra 48 adn.), post pugnam (Il. XI 706, supra p. 66), fluviis (Il. XI 727, supra p. 32) patratorum. Alia desiderantur. Praecipue est monendum sacrorum consultoriorum et *σφαγίων*[1]) nusquam exemplum inveniri. Licet igitur concludere haec sacra Homeri aetate nondum exstitisse. — Poetae tragici, Euripides potissimum, sacra militaria, si res et occasio fert, commemorant (supra p. 16, 57). Aeschylo consultoria sacra et *σφάγια* nota sunt (supra p. 6). Apud Herodotum complurium sacrificiorum exempla occurrunt. Semper fere de consultoriis sacris et *σφαγίοις* modo breviter modo copiosius loquitur (supra p. 24, 48, 55). Thucydides raro res sacrificales stringit. Eum in rebus narrandis de industria tacuisse de sacrificiis aliisque, quae ex superstitione videbantur effluxisse, apparet. Paucis profert *διαβατήρια* Lacedaemoniorum (supra p. 10), opinor, ut Lacedaemoniorum indolem demonstret, qui gravissimis in rebus vates sint secuti. Praeterea duobus locis sacra indicat (supra p. 18, 58). Longe plurima testimonia praebet Xenophon. Testis est, cui fidem habeas. Nam primum quidem Cyri expeditioni inter-

1) *σφάγια* si exceperis in iure iurando patrata (cf. supra p. 36).

fuit, ut optime quae in bello religiosa fierent scire posset. Tum autem ipse admodum pius usque ad superstitionem erat, ut in in scriptis omnia, quae in bello ad religionem spectabant, accuratissime proferre non abstineret. Polybius cum Thucydide hac quoque re concordans rarissime sacra tangit. Uberior est Diodorus, quippe qui, ut erat pius, ea quae de sacris militaribus in fontibus exhaustis inveniret, diligenter rettulerit. Saepe et multis Plutarchus de sacris agit. Idem cadit in Arrianum pendentem ab Alexandri diariis et ab iis, qui regis vitam et res gestas conscripserant. Pausanias et Polyaenus occasione data libenter in rebus sacrificalibus enarrandis morantur.

Index capitum.[1])

I. Sacrificia ante exercitus exitum patrata (8—20).
1: sacra consultoria:
1a: Lacedaemoniorum propria: *α)* domestica; *β) διαβατήρια* (8—15).
2b: Omnium Graecorum propria (16—18).
2: sacra non consultoria (18—20).
II. Sacrificia in agmine perpetrata (21—47).
1: sacra consultoria:
1a: ante iter incipiendum facta (21—25).
1b: ante frumentationem facta (25—26).
1c: ante locum inspiciendum facta (26—27).
1d: ante castellum sive urbem condendam facta (27—28).
1e: a duce haesitante facta (28—29).
2: sacra proprie piacularia:
2a: ante fluvios transeundos facta (29—34).
2b: maris numinibus facta (34—35).
2c: in iure iurando facta (35—37).
3: sacra ad deos colendos patrata:
3a: in urbibus ab exercitu visitatis (38—39).
3b: in sedibus deorum vel patriorum vel clarissimorum (39-41).
3c: Diebus festis in itinere celebratis (41—44).
4: sacra gratiae causa patrata:
4a: sacra periculis in itinere superatis facta (44—45).
4b: sacra *ἐπὶ ξυμφοραῖς ἀγαθαῖς* facta (45—46).
4c: sacra fluviis facta *(διαβατήρια)* (47).
III. Sacrificia ante pugnam patrata.
1: *ἱερά* (48—53).
2: *σφάγια* ordinaria (53—60).
3: *σφάγια* extraordinaria (60—62).
IV. Sacrificia post pugnam patrata.
1: *ἐπινίκια* (63—69).
2. *εὐαγγέλια* (70—71).
Appendix.
1: De *ἱερῶν* patratione (73—78).
2: De *σφαγίων* patratione (78—90).
3: Testium conOspectus (9—91).

1) Numeri ad paginas pertinent.

Index rerum potiorum.

βωμοί 8, 13, 50, 75.
bovum immolatio 34, 36, 44, 58, 80.
caprarum immolatio 12, 55, 75, 80.
διαβατήρια 8, 30, 47 adn. 1.
divinatio per *ἱερά* 76, per *σφάγια* 83.
ἔμπυρα 16, 83.
ἐναγίζειν 61.
ἐπινίκια 63 sqq.
equorum immolatio 31, 35 adn. 1, 80.
εὐαγγέλια 70.
extispicium 75.
fluvialia sacra 29 sqq., 47.
ἑκατόμβαια 19, 69 adn. 2.
ἑκατομφόνια 69.
ἡγεμόσυνα 44.
ἱερά 8, 21 sqq., 72.
ἱερεύς 16, 72.
ὁλοκαύτημα 79.
hominum immolatio 54.
ὅρκια 35.
Ὑακίνθια 41.
καθαγίζειν 79.
καταστέφειν 80.
καταστρέφειν 80.
Λύκαια 42.
Ὀλύμπια 65.
ovium immolatio 75, 80.
sacra *'ἐπὶ ξυμφοραῖς ἀγαθαῖς'* facta 45.
sacra maris numinibus facta 34.
sacra Musis facta 61.
σφάγια 6, 53, 78.
σφαγιάζεσθαι 54 sqq.
σφάττειν, σφάζειν 34, 35, 58.
σωτήρια 44.
φλογωπὰ σήματα 83.

Corrigenda.

Legas: „Chareti“ pro „Chari“ p. 17, adn.
„*ἄλοβα*“ pro „*ἀλοβα*“ p. 24 supra.
„Graecos“ pro „Craecos“ p. 33 infra.
„*ἐόντες*“ pro „*ἐοντες*“ p. 56 supra.
„*σφάγιά*“ pro „*σφάγια*“ p. 57 infra.
„cremabantur“ pro „cremebantur“ p. 79, adn. 2.

Addendum.

Valde doleo, quod Blecheri opusculum p. 88, adn. 1 laudatum quinque plagulis iam impressis demum mihi innotuit. Quo factum est, ut in pagina 76 hunc librum non memorarem.

Vita.

Natus sum Theodorus Szymanski Borussus die 25. mensis Novembris anni 1884 in oppido Borussiae cui nomen est Berent patre Theodoro matre Bertha e gente Sperling, quos ambo mihi adhuc superstites esse magnopere laetor. Fidei addictus sum catholicae.

Primis litterarum elementis imbutus sum Rutheniae, in urbe Guestfaliae, quo parentes me puero duorum annorum demigraverant. Eadem in urbe scholam „Rektoratschule“ quae appellatur frequentavi inde a vere anni 1897 usque ad ver anni 1899. Annum privatim litteris instructus a v. d. Kropp, cui quantum debeam dicere nequeo, inde a vere anni 1900 usque ad ver anni 1902 discipulus fui Gymnasii Paderbornensis, quod etiam nunc Friderico Hense rectore floret. Deinde institutus sum per duos annos in Gymnasio Fuldensi, quod tum Georgius Wesener, postea Guilelmus Wahle regebat.

Vere anni 1904 maturitatis testimonium adeptus Philippinam Academiam Marpurgensem adii, ut studiis me dederem et philologis et germanicis. Marpurgi bis senos menses versatus vere anni 1905 Monachium me contuli. Autumno eiusdem anni Marpurgum reverti, ubi per hos continuos tres annos mansi.

Docuerunt me viri doctissimi Monacenses: v. Bissing, Crusius, Dyroff, Furtwängler †, v. d. Leyen, Linde; Marpurgenses: Birt, Bock, Cohen, v. Drach, Elster, Justi †, Kalbfleisch, Maass, Menzer, Natorp, Niese, Sieveking, v. Sybel, Thiele, Thumb, Vogt, Wrede.

Ad proseminarium philologum per sex menses aditum mihi praebuerunt Maass et Thiele. Seminarii sodalis ut essem Monachii per sex menses Crusii, Marpurgi per bis senos menses Birtii, Kalbfleischii, Maassii directorum benignitate factum est. Proseminarium germanicum per quater senos menses Elstero, Vogtio, Wredeio moderantibus frequentavi. Seminario germanico per bis senos menses interfui Elstero et Vogtio directoribus. Ad exercitationes me admiserunt Natorp philosophas per duo semestria, archaeologicas v. Sybel per sex menses.

Quibus praeceptoribus gratias ago quam maximas, praeter ceteros autem gratiam habeo semperque habebo Maassio, qui ut hoc ad opusculum faciendum me invitavit, sic semper me adiuvit et consilio et opera.

Examen rigorosum superavi die 26. mensis Februarii anni 1908. Usque ad diem promotionis Marpurgi et Fuldae versatus sum, ut ad examen pro facultate docendi sustinendum me praepararem.